

ମୃତ୍ୟୁର ଅନ୍ତରାଳ

भारत विद्यापीठ संस्थान

भारती नगरपालिका, काठमाडौं

अनुसूचित

२२०५५

६.३.०

संख्या

६१६००१ २०८००२१

तारीख

३

લીલીની આત્મકથા

એક સાચું જેવું વૃત્તાંત

શ્રી સાહિત્ય મંદિર

કેળાંપીઠ

[કિંમત]

મુરત

[ત્રણ આના]

આવૃત્તિ બીજી

ઈ. સ. ૧૯૪૦

સંવત ૧૯૬૬

લિધાપીઠ

અમદાવાદ

ગ્રંથાલય

ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૨૦૨૬

તમારી

સખીઓ

બહેનો

પુત્રીઓ

વહુઓ

સા કોઈને સ્ત્રી:શક્તિ

અંશમાળાનાં પુસ્તકો

સેટ આપો.

ઈશ્વરલાલ વીમાવાળાનું

સ્ત્રી:શક્તિ કાર્યાલય

કેળાપીઠ, સુરત.

સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.

દેશબંધુ મુદ્રણાલય, કેળાપીઠ, સુરતમાં ઈશ્વરલાલ
એમ. વીમાવાળાએ છાપ્યું અને ત્યાંથીજ પ્રગટ કર્યું.

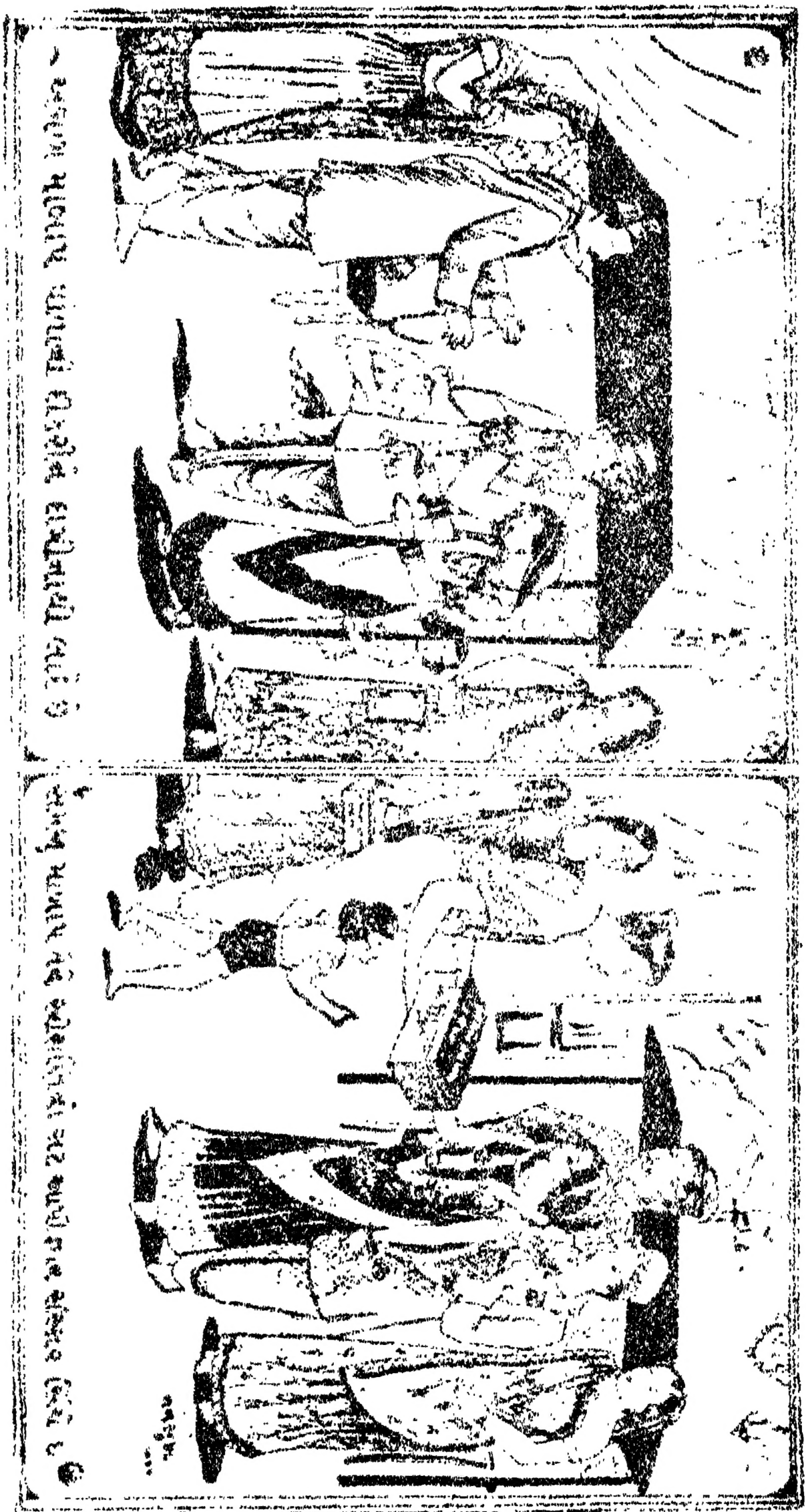
બે બોલ

આપણા સમાજમાં અનેક યુવાન બહેનો સમાજની અનેક કુરુઠિઓનો ભોગ થઈને રીખાય છે. બાળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, એક પર બીજી, કન્યાવિક્રય, સાદાં તેજડાં વિગેરે ફરીવાર આપણા સમાજમાં શત્રુની ગરજ આરે છે.

એ શત્રુઓના અપાટમાં રીખાતી બહેનોનો કેાણ ઉધ્ધાર કરશે ? અમે સ્ત્રીશક્તિમાં એવી બહેનોના જીવતા જતગતા દર્શાવે પડેલી લખાવીને કેટલીક વાર્તાઓ પ્રગટ કરી છે. તેમાંની આ એક છે. આની પહેલી આવૃત્તિ ચારેક વરસ પર બહાર પડી હતી. તે ટુંક સમયમાં ખલાસ થઈ ગઈ—એ ખતાવી આપે છે કે આ વાર્તા વાંચક વગને ઘણી ગમી છે. અમે આ નવી આવૃત્તિ કાઢી છે તેમાં ચિત્રો ઉમેર્યાં છે. આશા છે કે આને પણ ગુર્જર વાંચક જગત વધાવી લેશે.

ઈ. વી.

શ્રી માંત્રિય મંત્રિ રા. સુરત.

અનુભવ મહારાજ સુભાષી દેવરાજીએ લખેલાથી લખે છે

અનુભવ મહારાજ તેમ જ સુભાષી દેવરાજીએ સહ લખેલા પ્રતે સંસ્કાર કરેલ છે

શ્રી. ગુલામી દિ'અવતી

૭૧ પુસ્તકાલે સહ

શ્રી. ગુલામી

હવે રાધામા પણ અંદર આવ્યાં. ને તેની પછાડી હું પણ ગઈ. રાધામા
બોલ્યાં: જે હશે તે. રામચંદ્રભાઈ, હવે એ વાતજ જવા દો. [પાનુ ૨૬

સીઃશક્તિ ગ્રંથમાળા

લીલી
ની
આત્મકથા

શાકાહારી

પારસી વાનીઓ

પારસી વાનીઓ

પારસી વાનીઓ

પારસી વાનીઓ

પારસી વાનીઓ

પારસી વાનીઓ

શ્રી:શક્તિ ગ્રંથમાળાના આ ૧૪મા પુષ્પમાં
કેઈ પણ કેમનાં લોકો, કેઈ પણ જાતના બાધ કે
મુશ્કેલી વગર બનાવી શકે એવી પુષ્કળ લહેજતદ્વારા
વાનીઓ બનાવવાની રીતો આપી છે.

કિં. આના છ

સાઠા સાત આનાની ટિકીટ બીડો.

શ્રી:શક્તિ કાર્યાલય

કેળાપીઠ, સુરત,

કહે છે કે દુઃખરૂપી ભટ્ટીમાં તવાવાથી માણસ વધારે પવિત્ર બને છે. સુખમાં એ છઠ્ઠી જાય છે—પ્રત્યાર્થ જાય છે તે પછી ગમડી પડે છે. દુઃખની કસોટીએ ચઢતાં એનામાંનું સાચું કનક ઝળકે છે.

હું તો એક સાધારણ સ્ત્રી છું. આ બધી પ્રીતિસુપ્રીની વાતો સાંભળી છે—વાંચી છે, એટલુંજ. એ વાત ખોટી છે એવું કહેવાને મારો અધિકાર નથી. ક્યાં મોટા મોટા પંડિતો ને ક્યાં હું—એક થોડું ભણેલી, સામાન્ય અબળા ! ના, ના ! આ સત્ય સામે પડકાર કરવાની મારામાં જરાયે હિંમત નથી.

પણ એક હિંમત છે. મારા અનુભવની વાત કહેવાની. મારો અનુભવ તો કહે છે કે દુઃખ, અતિશય દુઃખ માણસને પવિત્ર તો બનાવે કે નહિ, કોણ જાણે; પણ જરૂર, નંદાર, લાગણીહીન તો જરૂરજ બનાવે છે. એના હૈયાની બધી કુમાશ દરાર્થ જાય છે—ને ત્યાં માત્ર ચાંચો પથરો રહે છે. અને, તે પછી રડવું પણ મુશ્કેલ બની જાય છે; આંસુ આવીજ નથી શકતાં; કદાચ, એના મસ્તક વિશે રહેલો એ કુવારોજ લુપ્ત થઈ ગયો હોય, તેમ. હા ! પંડિતો ગમે તેમ કહેતા હોય, મારો અનુભવ તો મને આવું કહે છે.

મારું નામ લીલી. અમે કાયસ્થ જ્ઞાતિનાં. મારું કુટુંબ ગરીબની ગણતરીમાં ન આવી શકે. આજથી બાવીસ ત્રેવીસ વરસ પર મારો જન્મ થયો ત્યારે મારા પિતાની સ્થિતિ ખસુસ ઠીક હતી.

હું જન્મી મારા પિતાની જરા મોટી ઉંમરે. તેઓ બે વેળા આશરે સત્તાવીસ વરસના હશે. આ ઉંમર હિન્દુના સંસારમાં મોટી ગણાય. કેમકે મારી માતા સાથે તેમનું લગ્ન થયાને નવ વરસ થઈ ગયાં હતાં. નવ નવ વરસના ગાળામાં મારી માતાને કશુંજ સંતાન ન થયું. એટલે મારા પિતા, દાદા ને બીજાં કુટુંબીઓએ બધી આશા માંડી વાળી હતી. અમારી ન્યાતમાં એક પર બીજી કરવાનો ચાલ ન હોતો. ન્યાતને ચોપડે નામની છૂટ હતી. પણ તેનો લાભ હજી સુધી કોઈએ લીધો નહોતો. તેનું કારણ એવું નહોતું કે તે છૂટ ન લેવી જોઈએ એવી બધાની ડહાપણુબરી સમજ હતી. પરંતુ પહેલ કાણું કરવી એ સવાલ હતો. આપણા સામાજિક રીત રિવાજો સુધારવામાં દરેક વેળા આ પહેલ કરવાની હિંમતનોજ મોટો સવાલ હોય છે. તેને અભાવેજ—બણા, નાના નાના પણ સારી પેઢે ત્રાસદાયક રિવાજોનાં બંધન તૂટતાં નથી. બચડે છે દરેક, કંટાળે છે સૌ કોઈ, પણ ફેરફાર કરવાની હિંમત બતાવવાને કોઈજ તૈયાર નથી. અરે ! આ વાત પર મને ખરેખર ઘણી ચીદ ચઢે છે ! ન્યાતવરામાં દુધીનું શાક તો જોઈએજ ! ભલે તે કોઈ ખાતું ન હોય, દડીયા ભર્યે ભર્યા છંડાતા હોય, તેનું કંઈ નહિ. પણ બાપદાદા કરતા આવ્યા છે માટે બે કરવુંજ જોઈએ. છૂટકોજ નહિ. પછી દુધી ત્રણ આને શેર કાં ન હોય ! ચોળીનું, મોરસનું, શકરિયાનું, ગાજરનું, મૂળાનું, બુણીની ભાજીનું શાક ન કરી શકાય. કેમ ? કોઈ બાપદાદા તે ક્યું નથી, માટે. વાહ રે આપણી વિવેકબુદ્ધિ !

પણ હું બહુજ આડી ઉતરી ગયું. નવ વરસ સુધીની મારા વડીલોની ધીરજ આખરે ફળી અને હું જન્મી. ઘરમાં કલ્લોલ થઈ રહ્યો. અમારી ન્યાતમાં છોકરીની કિંમત છોકરા જેટલી તો નથીજ. પણ પહેરામણી-વાંકડા જેવો ભયંકર રિવાજ પણ નથી. જેથી કન્યા છેકજ અળખામણી નથી લેખાતી. મારો જન્મ અતિશય પ્યારો લેખાયો; તેનું તો બીજું પણ કારણ હોઈ શકે. ભવિષ્યમાં પુત્ર જન્મે એવી આશાનાં પગરણ મારા જન્મથી મંડાયાં. તેથી પણ મારો જન્મ શુકનરૂપ મનાયો.

એટલે ખાસ કરીને મારા દાદાના હરખનો તો પારજ નહોતો. મારા દાદી ઘણાં વરસ પર ગુજરી ગયાં હતાં. પણ મારા આપ અને મારા દાદા તો મને કુલની પેઠે ઉછેરવા લાગ્યા.

ને મારી મા તો ખરીજ ને !

પણ વહાલી મારી મા ! આજે મને એવું ગોળમટોળ મોંદું બહુજ ઝાંખું ઝાંખું સાંભરે છે એટલુંજ. અરેરે ! એ આપડીની કાઠએ એકાદી છબી પણ સંઘરી નથી. પડાવી હશે કે નહિ તે કોણ જાણે ! પણ મારી મા તરીકે જેને હું વહાબભેર ચૂમી શકું એવી એક તસ્વીર પણ આજે મારી પાસે નથી એ મને બહુજ સાલે છે.

કેમ ન સાલે ? માત્ર છજ વરસની અતિશય કુમળી ઉંમરે હું નમાઈ થઈ પડી. મોટપણે જ્યારે જ્યારે મારી મા વિશે મારે કાઠની સાથે વાત થઈ છે ત્યારે ત્યારે સૌએ મારી માનાં ખૂબ વખાણ મને સંભળાવ્યાં છે. માત્ર ખુશામત તરીકે નહિ. એ પણ મારા અનુભવમાં છે. પણ મારી મા વિશે, તેની ભલમનસાઈ, તેની મિઠાશ, તેની સાલસતા વિશે વાતો કરતાં મેં કેટલાંક ધરડેરાંની આંખો આંસુબીની થતી પણ જોઈ છે. ને “શ્રવિતા

તે સવિતાજ” (એ મારી માનું નામ) એ શબ્દો તેઓને વારંવાર અન્યત્ર પણ બોલતાં જાણ્યાં છે. એ પરથી મારી માને હું બચ-પણુમાંજ ગુમાવી બેઠી તે બહુજ લાગે છે. મારી મા આદર્શ સ્ત્રી હતી એવી મારા પર ખૂબ ઉંડી છાપ પડી ગઈ છે. ને તેથી બચપણુમાં તેને ગુમાવ્યા બદલ માંડે અંતર વધારે ચચણી ઉઠે છે.

મેં લખ્યું તેમ અમારું કુટુંબ પૈસે ટકે સુખી હતું. તેથીજ માત્ર નહિ, પણ વળી ન્યાતમાં કન્યાની પણ સારી છૂટ હતી; તેથી પણ મારા પિતાના ફરી વિવાહ મારી માના મરણ પછી લગભગ તરતજ થયા. ને વિવાહ પછી બીજી લગ્નમોસમમાં તેમનાં ત્રગ્ન પણ થયાં. મારી “નવી મા” સોળ સત્તર વરસની હતી. લગ્ન પછી તરતજ તે સાસરે રહેતી થઈ, ને મને સાવકા માનો અનુભવ થવા લાગ્યો.

પણ મારા દાદાને હું ખૂબજ લાડકી હતી, ને તેમનો કરપ પણ ઝાઝો હતો, તથા મારી નવી માને ઘર નવુંસવું હતું. તેથી પહેલાં બેએક વરસ દરમ્યાન તો સાવકાસહીયારાની કશી ખાસ મુશ્કેલી મને નહી નહિ. મને માત્ર મારા દાદાની હુંફ હતી એમ નહિ. મારા મોસાળ પક્ષનાં દાદા દાદી બંને હયાત હતાં. અને તે દાદીનું મારા પર ઘણું વહાલ હતું. તેમાં પણ મારી મા ગુજરી ગઈ તેથી તો મારા પર એ દાદીમાનો પ્રેમ બહુજ વધી પડ્યો હતો. સહેજસાજ દોકળાં પાતરાં કર્યાં હોય તો પણ એક રકાબીમાં ચાર કકડા “લીલીને માટે” આવતા. કોઈ પણ નવી વસ્તુ, ફળફળાદિ મને પ્રસાદી ધરાવ્યા વિના મારાં એ દાદીમા ખાતાં નહિ.

એમ લાડમાં ઉછરતી હું આઠ વરસની થઈ ને નિશાને

પણ જતી થઈ. એ અરસાનો એક પ્રસંગ મને હજુ સાંભરે છે. ચૈતર મહિનો પૂરો થવાની તૈયારીમાં હતો. હું નિશાળે ગઈ નહોતી. એટલે હું ધારૂં છું કે તે દિવસે રવિવાર હશે, અથવા કાંઈ ટાણા તહેવારની રજા હશે. અને આવા રજાના દિવસોમાં મારાં દાદી મને કદિ મારે ઘેર રહેવા ન દેતાં—તેડાવી જ લેતાં. રજાના દિવસો હું હંમેશા મોસાળમાંજ ગાળતી.

તે દિવસે દાદીમાએ કંઈ સારૂંજ ખાવાનું બનાવ્યું હતું.

જમ્યા પછી મારાં દાદી મારું માથું ઓળવા બેઠાં. મારું માથું રમતમાં જરા વેરવિખેર થઈ ગયું હતું. અને એવી બાળ-તની મારાં દાદીને ખૂબ ચટ હતી. એક બાળુ મારી માશી પણ (તે બહુ તો તેર વરસની હશે. એટલે કંઈ મારાથી બહુ મોટી ગણાય નહિ.) પોતાના વાળ સમા કરતી બેઠી હતી. ને પાસેજ એક મોટા ચરીસા સામે હું બેઠી હતી. ને મારા વાળ દાદી ઓળતાં હતાં. ઓળતાં ઓળતાં તેઓ લાડ કરતાં કહે: “જેજેને, બાળુ, અમે તો લીલીને હવે કંઈ કંઈ કરવાનાં છીએ.”

બાળુ મારી માશીનું નામ હતું. તેણે સ્વાભાવિક રીતે કુતૂહલથી પૂછ્યું: “શું આ ?”

હું પણ જાણવાને આતુર હતી. એક તો સ્ત્રી ને વળી બાળક. ને વળી મારે પોતાને વિશેની વાત જાણવાને આતુર કેમ ન હોઈ ?

મારાં દાદી જાણે ગીત ગાતાં હોય તેમ બોલ્યાં: “અરે, જેજેની, માલણ આવશે, ટોપલો ભરીને ફુલ લાવશે, લીલીબહેનને વાડી ગુંથશે; પછી સારાં સારાં કપડાં પહેરાવીશું, ફક્કડ ફક્કડ દાગીના પહેરાવીશું, ને પછી લીલીબહેનને નાતમાં ફેરવીશું—આમ...જેજેની. લટકે ને મટકે !”

અમારી ન્યાતમાં આવી રીતે વાડી ભરવાનો રિવાજ હતો. હવે તે ઘણું અંશે ઓછો થઈ ગયો છે. પણ પહેલાં તો દરેક

છોકરીને આઠ દશ વરસની થાય ત્યારે જાણે “સૌંદર્યની રાણી” બનાવીને ન્યાતમાં બોજનસમારંભ હોય ત્યારે ફેરવતા. કદાચ લગ્નના બજારમાં “દેખાડો” કરવાનો જ આ રિવાજ માની શકાય. કેમકે પહેલાં તો લગભગ એવડી ઉંમરેજ વિવાહ થતા— ને લગ્ન પછી નાની ઉંમરે લેવાતાં. જમાનો બદલાયો તેમ તેમ અમારી ન્યાતમાં કન્યાની લગ્નવય બદલાતી ગઈ. પરંતુ “દેખાડો” કરવાનો આ રિવાજ તો સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા, એ ન્યાયે ચાલુજ રહ્યો હતો.

અને મને પણ તે વેળા વાડી ભરાવવાની ઘણી હોંશ હતી. મેં વરસથી હું મારા દાદાજીને, મારા બાપને વગેરેને કહ્યા કરતી હતી—સમજ્યે, વગર સમજ્યે-કે મને વાડી ભરાવો, મને વાડી ભરાવો.

આજે હવે છોકરીઓ મોટી ઉંમરે પરણે છે. આ મોટી ઉંમરની છોકરીઓને વાડી ભરાવવાનું ગમતું નથી. કેમ નથી ગમતું તે મને નથી સમજતું. પ્રસંગોપાત પુલની વાડી માથે ભરવાનો રિવાજ ખરેખર મને તો નાંખી દેવા જેવો નથીજ લાગતો. પણ હમણાં હમણાં તો સુધારાને નામે આપણે આખો મીંચીને ફેરફારજ કરીએ છીએ ને કેટલીક સારી પ્રથાઓ અને સૌંદર્ય-પૂજની, કલાપ્રેમની વૃત્તિને પણ કચડી નાંખીએ છીએ.

પણ—મને કટેવજ છે એવી—પાછી હું આડી ઉતરી ગઈ.

મારી માશી ગળુએ પૂછ્યું: “ક્યારે, બા ?”

દાદીમા બોલ્યાં: “કેમ વળી ? તને ખબર નથી, પરમ દિવસે ન્યાતનો ઓચ્છવ છે તે ? કેવું ફક્કડ ફક્કડ ખાવાનું છે. આમ તમારે...રસ ને રોટલી ને ખાટાં ઢોકળાં ને જતજતનાં શાક ને... બહુ બધું છે. ને લીલીબહેનને તેમાં વાડી ભરીને લઈ જવાનાં છે. જોજોતી, અમારાં લીલીબહેનને તો તારા કરતાં પણ ફક્કડ વર સાથે પરણાવીશું...”

આવું બોલવાની અને મારી ગણુમાશીને ચીઢવવાની મારાં દાદીમાને ખાસ ટેવ હતી. ને ગણુમાશી એથી જરા ચિઢાતી પણ ખરી. હજુ તો એનો પણ વિવાહ થયેલો નહોતો, તે છતાં.

હું બોલી: “હે જીમા ! (હું મારાં દાદીને જીમા કહેતી.) ખરેખર, મારી વાઢી ભરશે ને ?”

દાદીમા બોલ્યાં: “અરે જોજોની, કેવી ફક્કડ ! પણ તું ડાહી થજો હોં ! રડતી નહિ હોં !”

હું બોલી: “ના, જીમા ! હું નહિ રડું.”

અરેરે ! એ દુંકડું પણ સુખી બચપણ મને સાંભરે છે ત્યારે મને કંઈ કંઈ થઈ જાય છે. એક દાદા અને બીજાં દાદીની છત્તર છાયા હેઠળ હું કલ્લોલ કર્યા કરતી હતી. પણ મને ખબર નહોતી કે એ બહુ લાંબો વખત નહોતો એમ નહોતું.

પરમ દિવસે વાઢીભરવાની છે એ જાણી મારા હરખનો તો પાર ન રહ્યો. મારાં દાદીમા પણ એ વિશે ખૂબ હોંસ અને ઉમંગમાં હતાં.

પણ બીજેજ દિવસે એવું બન્યું કે એમનો એ ઉમંગ એસરી ગયો—એમનો ઉમંગ ઉદાસીમાં ફેરવાઈ ગયો.

માત્ર એમનોજ નહિ, મારો પણ.

જે જ્ઞાતિભોજનના સમારંભમાં મારે માથે વાઢી ભરીને મને ફેરવવાની હતી તે ભોજનસમારંભ અમારી ન્યાતમાં બહુ માનીતો અને ઘણું અંશે અવનવો હતો. ન્યાતનો કોઈ એક પેસા-દાર શેઠીયો ત્રીસેક વરસ પર ગુજરી ગયો હશે. તેણે પાંચેક હજાર રૂપિયા ન્યાતના પંચને ભેટ આપેલા. એવી શરતે કે વૈશાખ માસનામાં પોતાની વરસગાંઠ હતી તે દિવસે વરસાવરસ રસ રોટલી અને ખાટાં ઢોકળાંનો આચ્છવ જમાડવો. કેરી ગમે તેટલી માંઘી હોય તોપણ રસરોટલી તો થવાં જ જોઈએ એવી શરત હતી. અને

રસરોટલીની ન્યાત બીજી એક કદિ જમતી નહિ. (લગ્નને અંગે પોતાને ત્યાં એ જમણની ન્યાત જમાડવાની હજુ કોઈની હિંમત ચાલી નહોતી.) તેથી આ જમણ જમવા માટે ન્યાત આખી બહુ આતુર રહેતી. બહારગામ રહેનારાઓ પણ બની શકે તો આ લાખ લેવા તે દિવસે આવી રહેતાં. અને જે થોડા દૂરનાં ગામોમાં રહેતા હતા તે તો બાકું ખરચીને પણ આવી લાગતા. આમ આ પ્રસંગની મહત્તા ઘણી હતી. ને તેથી મારાં દાદીમા એ પરત્વે ખૂબ હોંસમાં હોય—ને હું તેથી પણ વધારે ઉમંગમાં હોઉં એ તદ્દન કુદરતી હતું. આ જમણ ન ચૂકાય ત્યાં સુધી નજર ચૂકવું એવો ન્યાતના દરેક કુટુંબનો પ્રયાસ રહેતો.

એટલે તે દિવસ લગભગ આખોજ મેં મારી ગજુમાશી સાથે, તેમજ કોઈક કોઈક વાર મારાં દાદીમા સાથે એ જમણ વિશે રસ લઈ લઈને વાતો કરવામાંજ ગાળ્યો. પણ—?.....

બીજો દિવસે હું નિયમ પ્રમાણે નિશાળે ગયો. લગભગ એએક વાગ્યા હશે. અમારી મહેતી મને કહે: લીલી, તારું મોંદું આટલું રાતું કેમ લાગે છે ?

હું બોલી: કોણ જાણે ?

તેઓ—કહે: આમ આવ. મારી પાસે આવ.

હું ગયો. તેમણે મારો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. પછી મારે ખેંચે હાથ મૂક્યો અને બોલ્યાં: હાય, હાય મા ! તને તો સસડીને તાવ આવેલો છે ! જા, જા, તું તારે ઘેર જા. તને કાશી મુઝા આવશે.

અને મને પણ તેજ વેળા ખરાબર જાન આવ્યું કે મારું શરીર તાવે સસડતું હતું. નિશાળની નોકર બાઈ કાશી મને ઘેર મૂકવા આવી, ને હું પથારીમાં પડી. તાવ તે વખતે સારી

પેઠે હતો. મારા દાદાજી ઘરમાંજ હતા. તેમણે તાજડતોળ બરફ મંગાવ્યું અને પોતાં મૂકવા માંડ્યાં. મારી સાવકી માએ મને ચણ કરીને પાકાં. એટલામાં દાદાજીએ કહ્યું: “રાધા, (એ મારી સાવકી માનું નામ હતું.) તું પેલા ચીમનને લીલીને મોસાળ મોકલ. લીલીની દાદીને કહી આવે, તાવ આવ્યો છે તે.”

રાધામાએ મોંમાં સહેજ કટાણું કર્યું, પણ તેનાથી દાદાની આજ્ઞા હોવાય તેમ નહોતું. ચીમન નોકર તરત મારે મોસાળ દોડ્યો. તે પાછો વળ્યો ત્યારે સાથે મારા દાદા પણ હતાંજ.

“હાય હાય મારે! મારી દીકરીને કેની નજર લાગી?” કરતા તેઓ પહેલાં તો મને બાંધી પડ્યાં. તે પછી તરત મારા દાદાજીને દાદીને તેમણે બરફની પોટલી પોતાના હાથમાં લઈ લીધી અને માથે ફેરવવા માંડ્યું.

મારી એ માંદગી ધીમે ધીમે વધવા લાગી. બપોરે તાવ ત્રણ ડીગ્રી હતો તે રાત્રે ચાર સવાચાર—સાડાચાર પર ગયો. મારી સાવકી મા તો ઉગ્ગરો કરી શકી નહિ. પણ મારા દાદાજી ને દાદીમા તો તે રાતજ નહિ પણ બીજી ત્રીજી, ચોથી એમ ચાર રાત અખંડ જાગ્યાં. ત્રીજે દિવસે પેલા એચ્છવ હતો. મારા બાપજી ને મારી રાધામા બંને જન્મવા ગયાં. તેમણે તેમજ મારા દાદાજીએ મારાં દાદીને ખૂબ આગ્રહ કર્યો કે તમે જન્મવા જાઓ લીલીને ઠીક છે. પણ તેઓ બોલ્યાં: “હાયરે મા! મારી દીકર આમ પથારીમાં તરફડે ને હું કરીના ગોટલા ચાટવા જાઉં ગળે કેમ ઉતરે, બળ્યા! નારે મા, ના!” તેઓ મારી પથાર આગળથી ખસ્યાં પણ નહિ. મારા મમાવા ને મામા જન્મવા ગયાં તેની સાથે મારી ગણુમાશી પણ રડતી રડતી જન્મવા ગઈ, કેમ તેને અમુક રેશમી એઢણી પહેરવી હતી ને તે મારા મામાને જડવાથી તેમણે બીજી પહેરાવી. મારાં દાદામાને ત્યાંથી કહે

આવ્યું, કે આવીને ઓઢણી શોધી આપો. પણ તે તેમણે નજ ગણકાયું. મારા મમાવા-મેસાળ પક્ષના દાદાએ-(તેમના વરે) કહે-ડાવ્યું તોપણ. “મારી લીલી દીકરીની પથારી છોડીને હું ખસવાની નથી.” એમ તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું.

મારાં દાદીમા અને દાદાજીની અથાક મહેનત ને અખંડ ઉન્નગરા વડે લગભગ નવ દશ દિવસે હું કંઈક ઠીક થઈ. તાવ ટાઈફોઇડનો હતો, વગેરે મેં પાછળથી જાણ્યું. પણ મારાં દાદીની મને બાકી ભરાવવાની અને એ પ્યારા ભોજનસમારંભમાં મદાલવાની તમામ હોંશ રદ થઈ ગઈ. મારી હોંશ પણ ઉડી ગઈ. અને તે સદાને માટેજ ઉડી ગઈ. કેમકે—

તાવ જ્યેઠા મારા શરીરમાંથી ઉતર્યો તેવોજ લગભગ એ મારી દાદીમાના શરીરમાં દાખલ થઈ ગયો. હું સહેજ ખસતી હોતી થઈ ને તેઓ પોતાને ઘેર રહેવા ગયાં, તેજ દિવસે રાત્રે તેઓ પટકાયાં. અને પડ્યાં તે પડ્યાંજ. તેમની કિંમત ઝાઝી નહોતી, એંતાળીશને આશરે હતી. પણ આઠ આઠ દિવસની મારી માંદગીમાં થયેલા ઉન્નગરાએ તેમના શરીરને નિર્જળ બનાવી દીધું હતું. એ દુખળો શરીરકિલ્લો તાપીદાસના જોશભર્યા હલ્લા સામે ટકી ન શક્યો. લગભગ આઠમે કે દશમે દિવસે, મારે જીવ પેઠે જતન કરનારાં પ્રમાણ દાદીમાની ગોદ હું ગુમાવી બેઠી,—તેઓ ગુજરી ગયાં !

હું બહુયે રડી. મારાં દાદીમાને બાળી નાંખવા સામે મેં બહુ બહુ ખોકાર કર્યો, પણ કોઈએ મારે નજ માન્યું. ને બધા તેમને દાહડી બાંધીને લઈ ગયા ! આજે હું સમજું છું કે એ રીતે મારે ને સૌને જવાનું છે. પણ હું કેમ એટલું બધું રડેલી તેય હું સમજી શકું છું. મારે નાનકડું હૈયું બરાબર સમજી શક્યું હતું કે તેનો એક બરેબરો આધાર જગતમાંથી લુપ્ત થાય છે;

ને તેથીજ તેણે છૂટથી આંસુ સાર્યાં.

પણ—પણ આજે મને લાગે છે કે એને સાચી વાતની ખબર હોત તો એ એથી પણ વધારે પોક મૂકત—વધારે કકળાટ કરત. એને—એટલે કે મને—ખબર નહોતી કે એ માત્ર એકલી એક હુંફાળી છાંય જવાનો સવાલ—નહોતો—એ તો મારી કમનસીબીના પહેલા પગથીયાનું ચણતર હતું; એ પછી મારે માટે માત્ર કમનસીબી ને કારમી કડવાશજ અનુભવવાનાં લખેલાં હતાં. એ વાતના પગરણ તરીકે આ બનાવને હું સમજી શકી નહોતી. સમજું તેવું નહોતું. નહિ તો હું વધારેજ રડત.

મારા મોસાળમાં મારા પર મુખ્ય હેત રાખનાર મારાં દાદીમા હતાં. તે ઉપરાંત ત્યાં ડાણુ ડાણુ હતું એ હકીકત આ તબક્કે જણાવવાની જરૂર છે. મારા દાદા, મારા છગનમામા ને મારી ગણુમાશી. મારા દાદાનો સ્વભાવ બહુ ચીઠીયો હતો. અને વાતવાતમાં તેઓ મુસ્સે થઈ જતા. મારા મામાને તેમની સાથે બીલકુલ નહિ બને. એટલે આપ-દોકરો બને તેટલા એક બીજાથી અળગા રહેતા. મારી ગણુમાશીની ઉમ્મર મેં જણાવ્યું તેમ બાર તેર વરસની હતી. અને જ્યાં સુધી મારાં દાદા હયાત હતાં ત્યાં સુધી તો બેને કશી વાતની ફિકર કે ચિંતા નહોતાં. પણ હવે મારાં દાદી-તેની મા—ગુજરી જવાથી તરત જો બધો ધરનો બાર તેના ઉપર આવી પડ્યો ને તે જરા મુંઝાવા લાગી. પણ તેની એ મુંઝવણ લાંબી ટકે તેમ નહોતું.

અરે ! હું શું લખું છું ? તેની મુંઝવણ લાંબી ટકે તેમ નહોતું ? હા, એ સ્વરૂપે તો નહિજ; પણ બીજે સ્વરૂપે તો મુંઝવણ અને મુસ્કેલી ઘણાંજ વધારી મૂકે તેવો બનાવ થોડાજ વખતમાં બન્યો.

મારાં દાદી ગુજરી ગયાંને લગભગ મહિનો સવા મહિનો થયો હશે. એક દહાડો રહવારે લગભગ નવેક વાગે મારા (અપાવા) દાદાની સાથે હું મંદિરે દર્શન કરવા ગઈ હતી. એવી રીતે તેઓ ત્રણીક વાર મને લઈ જતા. અમે દર્શન કરીને બહાર નીકળતાં હતાં. એવામાં “કેમ, બાલક્રીસનભાઈ, કેમ છો ?” એ રીતે એક સાંકેક વરસનાં ડોશીભાઈએ તેમને ખૂબ પાડીને ઉભા રાખ્યા.

મેં તો એ ડોશીને કંઈ ઓળખ્યાં નહિ. હું ઓળખતી ન હતી. મારા અપાવાએ ઓળખ્યાં ને કહ્યું: “ઓહો ! ડાહીમાશી ! તમે ક્યારે આવ્યાં ?”

ડાહીમાશી સાહેબ અંકે સિ-તેર વરસનાં હશે. તેમને શરીરે કરચળા વળી હતી છતાં ટદાર ચાતતાં હતાં. તેમના હાથમાં દૂરખીન હતું. તેઓ બોલ્યાં: “હું કલેન્ડર આવી. મારી અંદેનના દીકરો માંદો છે ને, તે ખગર લેવા. એ ત્રણ દિવસ રહેવાની છું.”

મારા અપાવા બોલ્યા: કેમ છે તેની તપીયત ?

ડાહીમાશી બોલ્યાં: “હીક છે લવે. પણ કંઈ કહેવાય નહિ. મકું, તમે જરા અહિં ઉભા રહો, એ મિનિટ. હું દર્શન કરીને આવું, મારે જરા તમારી સાથે વાત કરવાની છે.”

મારા દાદા બોલ્યા: “ભલે ભલે, હું ઉભો છું.”

જતાં જતાં માશી બોલ્યાં: “આ ડોળુ ! સત્રીની છોકરી ને ? માશી થઈ ગઈ હોં ! સત્રીના જેવીજ દેખાવમાં તો થઈ છે ને !”

એમ કહેતાં કહેતાં તેઓ ચાત્રી ગયાં.

ચાર પાંચ મિનિટનાં તેઓ પાછાં બહાર આવ્યાં ને અમે એક બાજુએ ઉભાં હતાં ત્યાં આવી લાગ્યાં. ને પછી એકદમ ખાનગી વાત બોલતાં હોય, તેમ ખૂબ હસકે સાહે મારા દાદાને કહેવા લાગ્યાં: “હં, ત્યારે ગુલાબભાઈ પાછા પરણે છે, તે ખરી વાતને ?”

ગુલાબભાઈ એટલે મારા બીજા દાદા—મારા અપાવા, જે

હમણાંજ વિધુર બન્યા હતા, તે.

મારા બપાવાને નવાઈ લાગી. તેઓ જરા ચમકીને બોલ્યા: હેં ? કાણે કહ્યું ? મેં તો નથી સાંભળ્યું.

ડાહીમાશી બોલ્યાં—તો, તમે ન સાંભળ્યું હોય ? વળી પેલી વિમળીનું ને ચંપાનું બેનાં માગાં પણ ગયાં છેને ?

મારા બપાવા બોલ્યા: અરે, પણ એમને છેંતાળીસ તો થયાં. હવે કેટલા કાળ વારતે પરણે ? આ છગન હવે વરસે બે વરસે પરણશે એટલે સંસાર ખારસો ચાલશે.

ડાહીમાશી બોલ્યાં: એ તો તમે કહો છો ને ? પણ છગનને ને ગુલાબદાસને બંને છે ક્યાં ? છગન તો પરણે કે તરત જુદો રહેવાનો. ને વરસે બે વરસે ગણુ પણ પરણીને સાસરે જવાની. પછી ગુલાબદાસનું કાણ ?

મારા બપાવા બોલ્યા: ભાઈ, તે તો એની મરજીની વાત છે. બાકી હવે એને આપણી નાતમાંથી કાઢી આપે એમ પણ હું ધારતો નહોતો. ત્યારે તમે તો કહો છો કે બગ્ગે માંગાં ગયાં છે. હશે ભાઈ. આપણનેકશી ખર્ચર પડે ?

ડાહીમાશી બોલ્યાં: ના, ના. મકું માંડે કહેવું તો એમ હતું કે ત્યારે આપણી વીજળીની મેનાને તમે ત્યાં હામ ન પાડી આપો ? તમારું કહ્યું: ગુલાબભાઈ માન્યા વિના નહિ રહે. અહિં આવી છું તો આટલું નક્કી કરતી જાઉં.

વીજળીએ ડાહીમાશીની દીકરી હતી—તે મેના તેની દીકરી હતી. પણ મારા બપાવાએ તો એ વાતમાં ડોકુંજ ધુણાવ્યું: ના ભાઈ, એ માંડે કામ નહિ. પહેલાં એ મારો દોસ્તદાર હતો ખરો, પણ પછી વેવાઈ થયો અને અમારો સંબંધ બદલાઈ ગયો. ને વળી મારાથી એ કામજ બને નહિ.

ડાહીમાશી બોલ્યાં: અરે, પણ મેના છે પણ મેના જેવીજ—

આમ...કુટડી ને ચાલાક, તમે કંઈ કરી આપો, તો તમારો પાડ નહિ ભૂલું.

પણ મારા “દાદા” (મમાવા)ના “વેશવાળ”ની આવો વાતો મારી સમક્ષ થાય તે મારા અપાવાને જાણું ગમ્યું નહિ હોય તેથી, કે ગમે તેમ, પણ ડાહીડોશીને ઉડતો જવાબ આપી તેમણે મને લખને ચાલવાજ માંડ્યું.

તે વખતે તો મને આ વાતમાં કંઈ જાણી સમજ ન પડેલી. આજે એ અનાવનો ચિતાર મારી સમક્ષ ફરીથી તાદશ ખડો થાય છે. કારણ કે એનું મહત્વ હું અચૂર સમજું છું. મારા દાદા—મમાવા—મારી દાદી ગુજરી ગયા પછી, ઘરમાં પરણવા યોગ્ય છોકરો છતાં, ફરી એલા આંધવા બહાર નીકળ્યા હતા. તે છેંતાળીસ વરસની ઉંમરના એ વરરાજા ઉપર પણ, અમારી બરવિહોણી ન્યાતમાં પડાપડી થતી હતી—પોતાની પન્દર પન્દર વરસની કન્યાને હાથ પાડવાને પડાપડી થતી હતી.

ને—ને આ સી-તેર વરસની ડોસી પણ મારા અપાવાની મદદ વડે પોતાની એક “કુટડી—ચાલાક” પૌત્રીને હાથ પાડવાની ખટપટ ચલાવી રહી હતી ! ને તે ક્યાં ?—દેવના મંદિરમાં. ખરેખર, મને લાગે છે કે આપણાં દેવમંદિરોનો ઉપયોગ વિશેષ ભાગે આવી રંડાવવા મંડાવવાની ખટપટ માટેજ થતો હોવો જોઈએ. એ સ્થાનજ એવું છે, જ્યાં સ્ત્રી ને પુરુષ છૂટથી હળી ભળી શકે છે; બીજે કોઈ પણ સ્થળે તેમને એવી છૂટ નથી પ્રાપ્ત થતી..... આપણા સમાજમાં તો નહિજ.

એ ભલે. હું હુંકું કરું. એ વૈશાખ ગયો. જોડ ગયો. ચો-માસું ગયું. ને કાર્તિક સુદમાં જ મને લગન મહાલમાં મળ્યાં. સુદ બારસેજ મારા દાદા ફરી પરણ્યા ! મેના ને વિમળા ને ચંપા ને

એવી બીજી જે કાંઈ હોય તે સૌની હરિકાંઈમાં પણ ચંપા ફાવી હતી તે તે મારી દાદી થઈને આવી.

મારે સાવકી મા હતી. હવે સાવકી દાદી પણ થઈ.

થયું. એક હુંકાણું છત્ર ગયું. તેને સ્થાને નવાં નાનકડાં દાદીમાની સાથે નવું પાનું પાડવાનું આવ્યું.

પણ એ બસ ન હોય તેમ તેજ વરસમાં મારા બપાવા પણ મરણ પામ્યા. એમની છાતી બંધ થઈ ગઈ અને ઉપડી ગયા. એ બન્યું મહા મહિને.

ત્યારથી મારી 'વલે' શરૂ થઈ.

અત્યાર સુધી મારા જીવનમાં મારા પિતાએ બહુ ભાગ ભજવ્યો ન હતો. મારા એક દાદા અને બીજાં દાદી વચ્ચે હું એવી વહેંચાઈ જતી, કે તેમને મારી સાથે વિશેષ લાડ કરવાનો વખતજ આવતો નહિ. તેમ મારી પાછળ દેખરેખ રાખવાની કે ધ્યાન આપવાની કે મારી ગંભીર લેવાની જરૂરજ પડતી નહિ. વળી તેઓનો સ્વભાવ જરા વિચિત્ર હતો. જનતજનતની ખરી ખોરી ઉપાધિઓ વહેરવાની તેમને બહુ ટેવ હતી. કાંઈનું એક કામ માથે લે, તો કાંઈનું બીજુંજ; તો વળી ત્રીજીની સાથે કંઈ ત્રીજીજ જનતની ધમાલ ચાલતી હોય. એ બધાં તકરારોમાંથી ઘરમાં ઝાઝું બેસવાનો કે ઘરની જંગળ તરફ ધ્યાન આપવાનો વખત પણ તેમને મળતો નહિ. તેમ વળી માથે વડીલ પિતા મોગુદ્દ હતા. અને તેઓ આ બધી વાતનો ભાર માથે ખુશીથી રાખતા હતા. એટલે તેમને ચિંતા જેવું હતુંજ નહિ.

પણ હવે આ રિથતિ ફેરવાય એવા સંજોગો ઉભા થયા હતા. મારે એક કાકા હતા. પણ તે તો પાગલ હતા, એટલે તેમને

તો ઘરના એક ઓરડામાં જ પૂરી રાખવા પડતા. અને ઘરના માણસ તરીકે તેમની ઉપયોગિતા કશી ન હતી. અને હવે દાદાજી-બપાવા-ગુજરી જવાથી ઘરમાં જે મારા પિતા વધારે ધ્યાન ન આપે તો મારી સાવકી માનુંજ સંપૂર્ણ ચલણ શરૂ થાય એ દેખીતું હતું.

ને થયું પણ એજ. સંજોગો ફેરવાયા, પણ મારા પિતાનો સ્વભાવ તો નજ ફેરવાયો. દુનિયામાં ઠેર ઠેર આજ વસ્તુ આપણે જોઈએ છીએ. પૈસાદાર માણસો પૈસો હોય ત્યારે ઉડાઉ રીતે પૈસો વાપરે છે ને એવોજ તેમનો સ્વભાવ વડાઈ જાય છે. આસમાની સુલતાની થતાં, ને એકાએક ગરીબાઈમાં આવી જતાં પણ છૂટે હાથે પૈસા ખર્ચવાની તેમની ટેવ જતી નથી અને ફરજના ખાડામાં રૂબે છે. સ્વભાવનું એસડજ નથી એમ કહેવાય છે. કાંઈક કહે છે કે સ્વભાવનું એસડ સંજોગ છે. પણ તે હંમેશા સાચું હોય એમ નથી લાગતું.

આમ ઘરની સંભાળ રાખનાર વ્યક્તિનો લોપ થવા છતાં ઘર તરફ દુર્લક્ષ કરવાનો મારા પિતાનો સ્વભાવ ન બદલાયો. ઉલટું, મારા દાદાનું પેન્શન આવતું બંધ થયું, એટલે આવક ઓછી થવાની ગણતરીથી તે વધારવાનું તેમણે નક્કી કર્યું. પોતાની સુખની નોકરી હતી તે છોડી દીધી અને એક દુકાન કાઢી તથા તેની સાથે સાથે વળી સદો પણ ખેલવા માંડ્યો.

ને—?

ને ઘરમાં મારે માથે મારી સાવકી માની ટપલાખાજી શરૂ થઈ. મને હવે સમજાય છે, કે આમાં કદાચ મારી સાવકી મારા ધાનો જેટલો વાંક હોય તેના કરતાં તેનાં પીયરીયાંઓનોજ વધારે વાંક હશે. તેઓની ભંભેરણી અને ચઢાવણીનું ઝેર એના મગજમાં

ન રેડાતું હોય, તો મારે જે સહન કરવું પડ્યું તે ન પડત એમ હું ધારું છું. પણ આ તો કલ્પનાજ ગણાય. રાધામાને મારા પ્રત્યે રોપ પ્રગટે તેનું એક ખીજું કારણ પણ અત્યારે મને સમજાય છે. મારા દાદા જીવતા હતા એ ગાળામાં ઘણીય નાની નાની બાબતોમાં એના શબ્દોની ઉપરવટ થઈને દાદા મારા બેઝ ઝીંઝી લેતા-પાળતા; ને મારો વાંક હોય, ખરેખરો ગુન્હો હોય તો તે પણ દબાવી દેતા. આમાં રાધામાનું કશું ચાલતું નહિ, ને તેથી ખચીત તેને ખોટું લાગતું. અત્યાર સુધીમાં આવો જે મુંગો માર તેણે સહન કરેલો તેનું 'વેર લેવાની તક મને મળી' એમ એ માને તો એમાં ખોટું પણ શું ? આટલે અંશે મારી એ સાવકી માને ચીઠાવાનું-મારી સામે ખડા થવાનું કારણ હતું એ આજે હું સમજું છું, ને કબુલ કરું છું. પણ એ કારણ મેં આખું નહોતું. છતાં મારેજ એનું દુઃખદ પરિણામ મોસવું પડ્યું એવી ફરિયાદ તો હું ખચીત કરીજ શકું. છતાં, એમાં મારો વાંક ન હતો-હોય તો મારા દાદા-જનો હતો, એવી વસ્તુ સમજીને ઘુંટડો ગળી જવા જેટલી સમજ-શક્તિની રાધામામાં આશા કેવી રીતે રખાય ? એ પણ એક બિચારી તદ્દન સાધારણ કોટિની જ સ્ત્રી હતી ને ? હશે.

સાવકી માનાં દુઃખ કદ જાતનાં હોય છે એ વિશે હું લંબાણ લખવા માંગતી નથી, કેમકે એ બહુ સામાન્ય વસ્તુ છે, અને સૌ કોઈના જીવમાં આવે છે-જ્યાં ત્યાં જીવમાં આવે છે. આમ છતાં એવો એકાદ સામાન્ય અનુભવ અને એક બે મહત્વના પ્રસંગો તો મારે રજુ કરવા જ જોઈએ.

એક દિવસે હું ઉંઘતી હતી. સહવારે જ સાડા જ વાગ્યા હશે. એવામાં મને કંઈક વેદના થતી હોય એમ લાગ્યું. ને તેથી હું જાગી ઉઠી. જાગીને જોઉં છું તો મારા પિતા મારો કાન અમ-

બાવી રહ્યા હતા તે એકદમ ગુસ્સામાં આવી જઈને બોલતા હતા:

“બોલ, કરશે ? કરશે ફરીથી ? બોલ, કે નહિ કરે ? બોલ, નહિ તો ફટકાવી નાંખીશ.”

આમ કહેતાં કહેતાં તો મને મારા બાપાએ એ ત્રણ તમાચા ચોંટી કાઢ્યા પણ ખરા !

પહેલાં તો હું સમજી જ નહિ, કે આ શાની વાત થાય છે. પણ મારે બાધાથી મને યાદ આવ્યું કે આગલે દિવસે ભંડારીયામાં એક દાખડામાં ચારેક મુઠીયાં હતાં. તે મેં મારી રાધામાને પૂછ્યા વિનાજ લીધેલાં. તે મેં ખાધેલાં; એકલાં એકલાં નહિ, પાંડોશમાંની એક નાની નામની છોકરી મારી સાથે રમવા આવી હતી તેની સાથે વહેંચીને ખાધાં. નાની ઘણીયે વાર મારે ત્યાં રમવા આવતી અને હું એને ત્યાં જતી. તે મારે ત્યાં, તેમ હું એને ત્યાં ખાવાનું ખાતાં. એમાં નવું કંઈ નહોતું. તે મારા દાદાજીના વખતમાં મને ભૂખ લાગે ત્યારે ભંડારિયું ખોલીને તેમાંથી સહેજસાજ ખાવાનું જતે, પૂછ્યા વગર લેવાની મને છૂટ હતી. પણ દાદાજી ગુજરી ગયા તે પછી ઘરના વહીવટી કાયદાઓમાં ફેરફાર થાય એ સ્વાભાવિક હતું. છતાં, મેં આગળ કહ્યું તેમ, સંજોગ બદલાય છતાં સ્વભાવ, તે મદાવરાથી પંડેલી ટેવ ભૂતાર્થ ન જાય એ પણ કદરતી છે. આમ રાધામા બહાર ગઈ હતી ત્યારે ભૂખ લાગવાથી મેં ભંડારિયું ખોલી તેમાંથી ખાવાનું લીધું અને ખાધું. આ મારો વાંક.

પણ આ મારો વાંક વળી એક બીજાજ કારણસર મહત્વનો બની ગયો હતો. તે કારણની તો મને પાછળથીજ ખબર મળેલી. કંઈ નહોવા કારણસર તેજ દિવસે સવારે મારી રાધામાને અને નાનીની બાને બોલાચાલી થયેલી. તેથી રાધામા તેના ઉપર બહુ ગુસ્સે હતાં. એટલે પોતે કરેલા મુઠીયાં પોતાની દુશ્મનની દીકરી પોતાને ઘેર આવીને ખાઈ જાય, એ એમને પસંદ પડે એ બનવા

જોગ નહોતું. તેથી મારા આ વાંકનું મીઠાંમરચાંથી ભરેલું જ્ઞાન રાત્રે મારા પિતાની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યું હશે એવું મને લાગે છે. તે વેળા, રાત્રે તો હું વહેલી ઉઠી ગયેલી. એટલે, ઘર-કામની જાંજળ વિશે વધારે ઉંડાણથી વિચાર કરવા માટેની કુરસદ વિનાના મારા પિતાજીએ મને બીજી સહવારે સીધી કરી દેવા જણાવ્યું હશે. તેને પરિણામે સહવારે ઉઠીનેજ તેમણે મારા કાન આમળ્યા. એમની પાસે આ બનાવનું જ્ઞાન કેવુંકે રજુ થયું હશે તેની તો કલ્પનાજ કરી લેવાની છે. મને તો માર પડ્યો, ઠીક ઠીક માર પડ્યો, એ વાત હું જાણું છું.

પણ આ માર એટલોજ પડીને રહી ગયા હોત, તો આ બનાવ મને ખાસ યાદ નહિ રહેત. પણ એ દિવસથી ને એ પ્રસંગમાંથી તો મારી સાવકી માને એક નવી સત્તા મળી. તેથી એ બનાવ મને યરાયર યાદ રહ્યો છે.

“ને સાંભળ્યું ? આ છોકરીને એમ લાડ લડાવ્યે પાર નહિ આવે. એને યરાયર રોટલી પર લેજે. માફ જ્ઞાન તો બહાર રહેઃ ધંધેવાળે. આ છોકરીને કેળવવાની જવાબદારી તારે માથે છે. તેને એ તમાચા કાઢવાર મારવા પડે તો મારતાં અચકાતી નહિ, સમજી ? છોકરીની જાત. અહિં દાદા લાડ લડાવતા હતા. સાસરે કાઠ લાડ નથી લડાવવાનું.”

અત્યાર પૂર્વે મારી રાધામાએ કાઠ દિવસ મને માર્યું નહોતું. મારવાની હિંમત કરી નહોતી. આ પ્રસંગ મારા દાદાજી ગુજરી ગયા પછી ત્રણ ચાર મહિને બનેલો. એ બન્યો ને મારી રાધામાને ઉપરી અધિકારી તરફથી મને મારવાની સત્તા જાણવામાં આવી. ત્યાર પછી, વખતોવખત, મને હડધૂત, મેણું, ફપકા, ગાળોની સાથેસાથ ટપલા તમાચાની પ્રસાદિતો લાભ પણ મળવા લાગ્યો.

એમ ને એમ લગભગ વરસેક નીકળી ગયું. સવા વરસ

ગયું, દોઢ વરસ ગયું ને મારી રાધામાને પેટે એક પુત્રરત્નની પધરામણી થઈ. મારે ભાઈ આવ્યો.

ભાઈ આવ્યો તે મારે સાડ જાતજાતનું વૈતરું લેતો આવ્યો. તે દુઃખને હું બહુ નથી રડતી. એમ તો તેની તહેનાત હું કરતી, તેમ તેને રમાડવાનો દહાવો પણ હું લેતીજને ? પણ એ ભાઈ જીવ્યોજ નહિ એ મોટું દુઃખ થયું. લગભગ છ સાત મહિનાનો થઈને ટાઈફોઇડના તાવ-જેના જીવલેણ હુમલામાંથી હું માંડમાંડ બચી હતી તે-માં તે સપડાયો અને ઉપડી ગયો. મરણ પામ્યો. મારી રાધામાએ પોતાના એ દીકરા પાછળ ખૂબજ કલ્પાંત કર્યું. દીકરો આવ્યાથી આપણામાં સ્ત્રીનું માન હંમેશ વધે છે. દીકરો-એકનો એક દીકરો મરી જાય ત્યારે, માત્ર દીકરો ગયાના દુઃખથીજ સ્ત્રી રડે છે એમ મને નથી લાગતું. એને પોતાના માનમાં ઘટાડો થવાનો ડર લાગે છે; તે પણ એના કકળાટનું એક મહત્વનું કારણ હોય છે એવું મને લાગ્યું છે. મને લાગે છે કે મારું પૃથક્કરણ ખોટું નથી. મારી રાધામાના કલ્પાંતમાં તો આ બંને કારણ હતાંજ.

હુંયે રડેલી. ન રડેલી એમ નહિ. પણ એક બાળક બીજા બાળકના મૃત્યુથી રડે એની પાછળ શુદ્ધ સ્નેહની ભાવના હોય છે. મોટાંઓ રડે એમાં માત્ર સ્નેહ નથી હોતો. બીજા જાત જાતની ગણતરીઓ પણ હોય છે. શુદ્ધ સ્નેહ અનુભવવાની શક્તિ ઉંમર વધે તેમ વધતી જાય છે એમ મને તો દુનિયાના અનુભવ પરથી લાગ્યું છે. બાળકનો સ્નેહ જ શુદ્ધ સ્નેહના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપી શકે છે. તેમાંય એક બાળકના મૃત્યુ પર બીજા બાળક આંસુ સારે તેમાં પવિત્ર-કેવળ પવિત્ર, શુદ્ધ, નિર્મળ પ્રેમ સિવાય બીજું કંઈ હોઈજ નથી શકેલું.

પણ મારા આ ભાઈના મૃત્યુથી મારા પર કંઈ આક્રમ આવી પડશે, -આવી શકે, એવો ખ્યાલ મને નહોતો. એક કારના

અનુભવે એ ભૂલ ટાળા.

મારા પર જે આકૃત આવી ને જેમાંથી હું બચી ગઈ તેને માટે મારે કેને દોષ દેવો એ તો મને નથીજ સમજતું. મારી રાધામાતું કુટુંબ ન્યાતમાં એકંદરે ભણુતર તથા સંસ્કારિતામાં પછાત જેવું ગણાતું. અમારી ન્યાતનાં ઘણાં કુટુંબોમાં કેળવણી વધારે પ્રમાણમાં ફેલાઈ હતી. અને તેટલે અંશે કેટલીક ખોટી માન્યતાઓ, રૂઢિઓ અને વહેમો ઓછાં થયાં હતાં. પણ કેટલાંક કુટુંબો કંઈક અંશે પોતાની ગરીબ હાલતને લીધેજ કેળવણીનો લાભ લઈ શકેલાં નહિ. અને તેથી તેમનામાં એ જૂના વિચારો અને જૂના વહેમોનું પ્રાબલ્ય જેવું ને તેવું ચાલુ હતું. મારી રાધામાતું કુટુંબ તેવામાંનુંજ એક હતું. આવાં કુટુંબોની કન્યાઓને, સામાન્ય રીતેજ ઠામ પડતાં જરા મુશ્કેલી પડતી. અને પંથવરને બદલે વિશેષ ભાગે બીજવર, ત્રીજવરજ સાંપડવાનો સંભવ વધારે રહેતો. એજ હિસાબે મારી રાધામાતું લગ્ન પણ થયેલું. આ પ્રમાણે રાધામા એવા કુટુંબમાંથી આવી હતી, જ્યાં કેળવણીની અછતને અંગે સંકુચિત મનોદશા અને જુની વિચારસરણી કુદરતી રીતેજ પોષાતાં.

ટુંકમાં, રાધામાના બાળકતું—મારા ભાઈનું આવું મૃત્યુ થયું તેનાથી માના અને તેના પીયેરીઆઓના મનમાં કંઈ કંઈ જાતના વહેમ બરાયા. તેને તાવ આવ્યો હતો. અને ભારે તાવના હુમલા સામે નાના બાળકનો કુમળા પુલ જેવો દેહ ટકી શકે એ મુશ્કેલ છે. પણ જે તાવ મને આવેલો તેવોજ તેને પણ આવ્યો. તેથી કદાચ વહેમનું કારણ વધારે મજબૂત બન્યું હશે. ઠીક.

મારા ભાઈને મરી ગયાને લગભગ ચારપાંચ મહિના થાય

હશે. મારા બાપાજી પોતાના ધંધાના કામકાજને અંગે કંઈક બહારગામ ઉપડ્યા હતા. અને ઘરમાં રાધામા ને મારા ઉપરાંત અમારા એક દૂરના સગા મહેમાન તરીકે આવી લાગ્યા હતા. તેમાં એક પુરુષ ને એક સ્ત્રી એમ બે જણ હતાં. તે લોકો સાંજે ખાઈ પીને સીનેમા જોવા ગયાં હતાં; અને લગભગ નવ વાગે આવવાનાં હતાં. દરમિયાન હું અમારી પડોશમાં એક કમળા નામની છોકરી હતી તેને ત્યાં રમવા ગઈ હતી. ત્યાંથી હું સાડા આઠ વાગે પાછી ફરી; ત્યારે રાધામા એમાં એમાં કંઈ ફાટલી ચોળીને શીવતાં હતાં. મને આવતી જોઈને, પણ મ્હોં ઉંચું ક્યાં વગર જ, તેઓ બોલ્યાં: લીલી, બંડારીયાની ઉપર વાટકામાં તારે માટે દુધ મૂકેલું છે તે સૂએ ત્યારે પી જજે.

મેં પૂછ્યું: મારે સૂઈ જવું છે. પી જઈ ?

પેલો માર પડ્યા પછી પૂછી પૂછીને ચાલવાનું વધારે પ્રમાણમાં મને યાદ રહેતું.

રાધામા પહેલાં જરા બોંબારી ગળું સાફ કરીને બોલ્યાં: અત્યારમાં શી ઘાટ આવી છે, સૂઈ જવાની ? હજી તો બારણે આઠ વાગ્યા છે. આંક્યાંક ભણી જાઓ. ને પછી સૂજો.

ત્યારે વધારે દેવ બતાવવો હોય, ત્યારે વધારે માનસૂચક શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. એમ શાથી હશે ?

હું આંક ભણવા બેઠી. રાધામા મૂળાં મૂળાં શીવવાનું કામ કરતાં હતાં. તેઓ કોણ જાણે કેમ, મારી સામું જોતાં પણ નહોતાં. નીચું બાલીને શીયવ્યાજ કરતાં હતાં.

પોણા નવ થયા. એટલામાં અંદરની ઓરડી-રસોડામાં અવાજ સંભળાયો. રાધામા એકદમ ચમકી ઉઠ્યાં. ને બોલ્યાં: લીલી, જો તો, રસોડામાં શું છે ?

હું ઉઠીને ઉભી થઈ. એ આજ્ઞા લોપવાની, મને ગમે તેટલી

જીક લાગતી હોય તો પણ, હવે મારામાં હિંમત નહોતી.

હું અંદર ગઈ, ને એકદમ એક મોટી જિલાડી ભંડારીયા પરથી ફૂટીને નીચે આવી ને દોડીને બહારની ઓરડીમાં ગઈ. મેં જોયું તો તેણે પેલી વાટકીમાંનું દૂધ થોડું પીધેલું ને થોડું ઢોળા નાંખેલું; ને વાટકીમાં માત્ર એકાદ ઘુંટડો દૂધ રહ્યું હતું. હું બોલી પડી: ભાભી, ભાભી ! આ તો જિલાડીએ માંડ દૂધ ઢોળા નાંખ્યું !

તે બોલી ઉઠી: ઢોળા નાંખ્યું ? તે તું પી કેમ ન ગઈ ?

હું શું બોલું ? મારે બોલવા જેવું હતું શું ?

પણ હું અંદરથી બહાર આવી; ને જોઉં છું તો પેલી જિલાડી બારણામાંજ પડેલી હતી—મુડદું થઈને ! ને બરાબર તેજ વખતે અમારા પરોણા પણ સિનેમા જોઈ આવીને પાછાં ફરેલાં તે બારણામાં ઉભાં હતાં. ને રાધામા એકદમ ગભરાયલાં ગભરાયલાં લાગતાં હતાં.

તે વરવડુ બંને એકી સાથે બોલી ઉઠ્યાં: શું થયું ? શું થયું ?

હું બોલી: કંઈ નહિ. એ તો મારે માટે ભાભીએ દૂધ રાખેલું તે જિલાડીએ ઢોળા નાંખ્યું. પણ આમ કેમ ? આ જિલાડી અહિં કેમ પડી છે ?

મરદ બોલ્યો: એ તો મરી ગઈ લાગે છે. દૂધમાં કંઈ પડેલું હશે, દૂધમાં નક્કી કંઈ હોવું જોઈએ. ચાલો, તપાસ કરીએ.

રાધામા બોલ્યાં: અરે ! એમાં શી તપાસ કરવી ? પાંડેલાં તો આ મુડદું અહિંથી કાઢી મૂકવું જોઈએ. હવે અત્યારે બંને અહિંથી ડોણુ લઈ જશે ?

તેમનો અવાજ થયરતો ને બોખરો હતો.

એટલામાં તો પેલા મહેમાન અંદર પહોંચ્યા ગયા. ને હાલો ધરી જોયું ને બોલ્યા: આ દૂધજી ગુઓને ! રંગજી કેવો

છે? અંદર કંઈ પણ હોવું જોઈએ.

હવે રાધામા પણ અંદર આવ્યાં. ને તેની પછાડી હું પણ ગઈ. રાધામા બોલ્યાં: જો હશે તે, રામચંદ્રભાઈ! હવે એ વાતજ જવા દોને. તમે તમારે કાંઈ રીતે હવે આ ગિલાડીની લાશને ઉપાડાવવાનું કરો. તમારા સિવાય આજે હું કહું પણ કોને? નરી ગંધાઈ ઉઠશે.

રામચંદ્રભાઈ કંઈ બોલ્યા નહિ. પણ તેમણે પોતાનાં વહુના સામું જોયું. પછી તે બહાર ગયા અને કાંઈ દુબળાને પકડી લાવ્યા. ૨) શા. આપવાના કરેલા, તે મને હજી યાદ છે. તે ૨) શા. લખને ગિલાડીને દોરડી બાંધીને લઈ ગયો.

તે ગઈ. એટલે રામચંદ્રભાઈએ મને ગોદમાં લીધી ને કહ્યું: દીકરી મારી! તારે માથેથી આજે અલા બલા ગઈ. દુધમાં કંઈ હતું એ નહીં. પછી કાણુ જાણે શું તે. તેં દુધ પીધું હોત, તો મરીજ જાત.

હા. મરી જાત. ખરેખર, મરી જાત, એ તો મેં પ્રયત્ન જોયું હતું. પણ તેમ થયું હોત તોય શું? આજે હું શ્રવતાં મરી રહી છું, ને ભક્ટીમાં સળગી રહી છું. તેના કરતાં એ ગિલાડીની પેઠે એક મિનિટમાંજ, કદાચ તરફડ્યા પણ વગર, મરી જાત તો શું ખોટું હતું?

પણ હું ન મરી. ને મારે બહારે બિચારી એક ગિલાડી સ્વર્ગે સંચરી.

તે દિવસે રાત્રે હું એ ત્રણ વાર ઝગમગીને જાગેલી. પણ ત્યારે જાગી, ત્યારે જોઈ તો રાધામા પણ જાગતીજ હોય. એને ઉઘજ ન આવી હોય—આખી રાત વગર ઉઘે એણે કાઢી હોય એમ લાગ્યું.

બાજે દિવસે સહવારે તો મારા બાપાજી બહારગામથી આવી ગયા. રામચંદ્રભાઈએ બધી હકીકત તેમને કહી. તેમણે કહ્યું:

આપણાં અનાહી ઐરાં ! દૂધમાં ધરોળીનો અર અર પડ્યો હશે ! ઢાંકવા કરવાની કાળજી હોય ત્યારેને ! તેમણે દૂધ ઢાંકીને ન મૂકવાની ગેરકાળજી બદલ મારી રાધામાની સખત ધૂળ ખંખેરી નાખી.

એ વાતનું પૂરું રહસ્ય તો, મને પાછળથી કંઈક ઝાંખું ઝાંખું પણ ખ્યાલમાં આવ્યું. એ બનાવ પછી ચારેક દિવસે હું મારે મોસાળ ગઈ હતી. ત્યારે ત્યાં આગળ મને મારા દાદાએ પૂછ્યું : અરે લીલા ! ખરી વાત છે, કે તારી સાવકીએ તને દૂધમાં ભેળીને ઝેર આપેલું ?

મને તો કંઈએ આપેલું નહોતું—એમ કહી એ આખી વાતની હકીકત મને આવડે તેવી મારા દાદાને મેં કહી સંભળાવી.

દાદા બોલ્યા : તો ! એ કંઈ ધરોળીનો ગર અર ન હોય ! તારી સાવકાને દીકરા નથી જીવતા તેનોજ કંઈ ગોટાળો. તું શું એમાં સમજે ? જા, જા, રમ.

એમ તેમણે મને ત્યાંથી કાઢી. પણ એ પછી, મોટી થતાં થતાં, મેં એ વાત ઠેરઠેર સાંભળી છે. ન્યાતમાં તો એજ રીતે મનાતું હતું કે રાધાએ પોતાની સાવકી દીકરીને ઝેર આપ્યું. પણ દૂધ ઢોળાઈ ગયું ને તેથી બચી ગઈ. ન્યાતવાળા એમ પણ કહેતા કે એને પોતાને છોકરાં જીવતાં નથી તેથી એમ કયું. આવો કંઈક વહેમ કેટલાંક ઐરાંમાં પ્રચલિત જણાય છે ખરોજ, કે પોતાને છોકરાં જીવતાં ન હોય, તો પારકા લોકોનાં છોકરાંની સાથે આવું જ કંઈક અટક્યાળું કરવું. ક્યાં તો તેને કંઈ ડામ હઈ દેવા, અથવા તો કંઈ ડાઘા પાડવા, અથવા તેને કંઈ ખવડાવી દેવું. આવી માન્યતા બીજી પણ વહેમો સ્ત્રીઓમાં ફેલાયેલી જોયા પછી, મને પણ ન્યાતીલાઓની વાતમાં થોડા વણા બરોમો પડ્યા વિના રહેતો નથી. વહેમ બહુ ખરાબ વસ્તુ છે.

એ ગમે તેવા સારા માણસને હાથે પણ ગમે તેવું નબળું કૃત્ય કરાવી શકે છે. તો પછી આવું અને તેમાં શું નવાઈ ?

મારે એક વાત ગમ.

પણ રોજ મારે માથે જે ઝાડ ઉગતાં હતાં તે તો ચાલુજ હતાં. મોસાળમાં, મારાં દાદી ગુજરી ગયાં ત્યારથી મારે કશું ખાસ ધ્યાન નહોતું. મારાં નવાં દાદી-ચંપાને એક છોકરો થયો હતો. એટલે તેઓ તેનેજ લાડ લડાવવામાં શુલ્કતાન હોય એમાં કશી નવાઈ નહોતી. માત્ર તેઓજ કેમ, મારા દાદા સુદ્ધાં. વડપણમાં, ને બીજી વહુને સાંપડેલ છોકરું તો વધારેજ ખ્યાલ હોયને ? એમ મને મોસાળમાં હું નહોતી. ને ત્યાંથી અવારનવાર ફરક, ચણીયા, નાનાં ઘરેણાં વગેરે પહેલાં મળતું હતું તે સૌ અટકી ગયું હતું.

એમ કરતાં કરતાં દુઃખેસુખે થોડું વાણું કાસું પાકું બણતાં હું મોટી થવા લાગી; ને તેર વરસની થઈ. વરના દુઃખને અંગે હું બહુ સારું બણી નહોતી શકતી ને નખાસ પણ થતીજ. બીજી ને ત્રીજીમાં મેં એ રીતે બબ્બે વરસ ગાળ્યાં. તેર વરસની હું થઈ ત્યારે ગુજરાતી પાંચમી ચોપડીમાં આવી હતી. હવે મારે માટે વર શોધવાની તજવીજ થવી જોઈએ એમ મારી રાધામાએ મારા બાપાજીને કહ્યું. તેમણે કહ્યું: થાય છે. થાય છે થાય છે કરી તેમણે છ મહિના કાઢી નાંખ્યા. ત્યાર પછી એક દિવસ તો મારી રાધામાએ એ બાબત પર ઘરમાં સારી પેઠે ચડબડાટ જ ચલાવ્યો.

તે વખતે હું પથારીમાં આંખ મીચીને પડી હતી ને ઉંઘવાની તૈયારીમાં હતી. ચૌદ વરસની આસપાસ હતી એટલે છેક અજ્ઞાન નહોતીજ. મારા બાપાજી ને મારી સાવકી માનો સંવાદ

મેં સાંભળ્યો ને તેનો અર્થ હું સમજી પણ ખરી.

વાર,—મારા બાપાજી બોલ્યા: તું કહી રહી ! બધું સાંભળ્યું. પણ મને ધંધામાંથી જરા નવરાશ મળતી નથી. તેં કંઈ તજવીજ કરી છે ? કરી હોય તો મને વાત કર.

રાધામા બોલી: મેં કરી તો નથી, પણ તમે કહો, તો મારી બાને કહું, તે કરશે. તે કહેતી હતી કે એક સારો વર એના ધ્યાનમાં છે.

બાપાજી બોલ્યા: તે કાણ તે તું ચોક્કસ પૂછી લાવજો. એટલે રવિવાર બિવારે એને વિશે વધારે ખટપટ કરીશું. એચાર નામ પછી લાવજો. એટલે બરાબર વિચાર થઈ શકે.

એ પ્રમાણે મારા વિવાલ કરવાની ખટપટ શરૂ થઈ. તેમાં પણ જ્યારે વિવાલ ખરેખર નોંધાયો અને મારાં સાસરિયાં વિશે મને પૂરેપૂરી ખબર પડી ત્યારે હું અગ્નયણીમાં ગરકાવ થઈ ગઈ.

ને—ને કદાચ એ દટ્ટાકત બાણુશે ત્યારે વાંચનાર બહેન, તું પણ એટલીજ અચંબો પામશે.

પહેલવહેલી જે જીવાન સાથે મારો વિવાલ કરવાની ખટપટ ચાલી તે એક સરકારી નોકરનો છોકરો હતો. અને તે વેળા નિશાનમાં હોયજી હહું ધારણ બણુતો હતો. શરીર કદાવર અને દેખાવે સાધારણ હતું. માત્ર નવાઈની વાત એટલીજ હતી કે તેનું નામ તે માર્ડજ નામ હતું. માર્ડ નામ લીલી-લીલા હતું અને તેનું લીલાધર હતું. એટલે બાણુ કે કામ પણ લીલી નામની છોકરીની સાથે પરણવા માટેજ તેનું નામ નક્કી થયું હોય એવું લાગતું હતું. આ છોકરાની સાથે મારો સંબંધ સાધવાની દરખાસ્ત મારી રાધા-માના પીયેરીયા તરફથી આવી હતી; અને એક દિવસ રવિવાર સાંધીને મારા પિતા એ છોકરાને જોવા તથા તેના પિતા સાથે આ

સંજ્ઞામાં વાટાઘાટ કરવા ગયા.

ત્રીજેજ દિવસે તેઓ પાછા આવ્યા. તેઓ આવ્યા ત્યારે હું ઘરમાં વાસણ વીંછળતી હતી; અને મારી રાધામા બેઠી બેઠી એટલે એળતી હતી. તેમને આવેલા જોઈને મને રાધામાએ કહ્યું: લીલી, જો તો, ત્રીજે દેર મણિડાકીને ત્યાં જ તો. એમનો દહિં ભાંગવાનો સંજો લાવ. આપણા કાલે તૃટી ગયો છે તે કહેવું. જા, ઝડ જા. વાસણ વીંછળવાનાં રહેવા દે.

આ આવેા હુકમ શા કારણસર થયો તે સમજી શકું એટલી બધી નાદાન હું રહી ન હતી. મારા વિવાહ સંજ્ઞા શું નક્કી થયું તે વિશે રાધામા વાત કરવા ઠંચીતી હતી. પરંતુ તે વખતે મારી હાજરી કંઈ રહેવા દેવાય ? એટલે મને ટાળવાનું આ બતાવું હતું. હું એ વાત આંખના પલકારામાં સમજી ગઈ. મારી છાતી ધડક ધડક થવા લાગી. શી વાત થાય છે તે સાંભળવા માટે દુપ્પાર હેંચું ઉઠી ગઈ રહ્યું હતું. પણ આજા લોપી શકાય એમ કયાં હતું ?

હું ઉઠીને ઉભી થઈને ગઈ. પણ સાંભળવાની લાલચ હું ન રોકી શકી; ને, ને મણિડાકીને ત્યાં જવાને બદલે રતનડાકીને ત્યાં—તદ્દન જોડેના પાડોશમાંજ ગઈ; ત્યાંથી મારા ઘરમાં થતી વાત સાંભળી શકાય એમ હતું.

ને મેં એ વાત સાંભળી. લીલાધર છોકરો તો મારા પિતાને પસંદ પડ્યો હતો. ને લોડોને પણ છોકરી માટે કાઠી જતનો વાંધો ન હતો.—એટલે કે છોકરી જોઈને જ વિવાહ થઈ શકે એવું માનવા જેટલું એ કુટુંબ “રૂઢિરેલું” ન હતું. લગ્નનો મુખ્ય સવાલ પદ્મા પહેરામણીનોજ હોય. “છોકરા છોકરી તો, પછી છંદગી લાગી તે સૌ ભોગવે. છોકરી જોઈ તો શું, ન જોઈ તો શું.” એવી એ લીલાધરના આપની માન્યતા હતી. પણ—પહેરામણી આવત

એનું મોઢું મોઢું હતું. એ રકમ મારા પિતા સાથે તે ઠરાવવા બેઠા ત્યારે વાતમાં ને વાતમાં ઘાટ બેઠો નહિ. કંઈક કચકચ થઈ, વાત વધી પડી અને જેમ તેમ માથા પુટતાં અટક્યાં. વાત વંટી ગઈ. લીલાધર સાથે મારો વિવાહ થાય એવા સંભેગો ન રહ્યો.

આ વાતનો ખ્યાલ પાડોશમાં રહ્યા રહ્યા આછા-ભાંગ્યા તૂટ્યા વાક્યો સાંભળ્યાથી મને બરાબર આવી ગયો. થોડી વારે દહિનો સંચો લઈને હું પાછી ફરી.

એ પછી થોડા દિવસ રહીને એ વિષયમાં મને વધારે હકીકત મળી.

તે દિવસે લગભગ દશેક વાગ્યા હશે; ને કઠી કરવા માટે ઘાસ લાવવાની જરૂર પડી. રાધામાએ મને કલાઈવાળી તાંબડી લઈને જવાનું કહ્યું. ને તે પ્રમાણે હું નીકળી પડી.

હું થોડે ગઈ હકાશ. એટલામાં પાછળથી ખૂમ પડી: લીલી, અરે લીલી ! ક્યાં જાય છે ?

મેં પાછું ફરી જોયું; તો મારી ન્યાતની કળા નામની છોકરી મારી નિશાળમાંજ ભણતી હતી, તે નજરે પડી. આ કળાની સાથે મારે ઠીક ઠીક સંબંધ હતો. તે ઘણી વાર અમે નિશાળેથી ઘેર સાથે પણ જતાં હતાં.

હું ઉભા રહીને બોલી: કાણુ ? કળા ? ક્યાં જવા નીકળી તું ચે ?

હું એને કળા કહીનેજ બોલાવતી-એ મને લીલી કહેતી હતી. તેથી હું કળાને અદલે કળા કહેતી હતી.

કળા ઝટ ઝટ પાસે આવી ને બોલી: મારે ઠાકોરજી સારૂ પાંતરી માલણને ત્યાંથી લાવવાની છે, તે લેવા જઈ છું. આજે આવી નથી. આપી રોજ તો ઘેર નાંખી જાય છે.

અમે બે સાથે સાથે ચાલ્યાં: થોડી વાર મુંગાંજ રહ્યાં. પછી

કળા બોલી: અત્રી, કંઈ સાંભળ્યું ?

હું સમજી નહિ. મેં પૂછ્યું: શું ?

પેલા લીલાધરના 'વહેવા' થઈ ગયા.

મેં જરા ઢોંગ કર્યો; અડધો ગમ્મત ખાતર, અડધો દેખાવ ખાતર કે લીલાધર કોણ તે હું જાણતીજ નથી.

કયો લીલાધર ?—મેં પૂછ્યું.

કળાએ જોરથી મારો કાન પકડીને આમળ્યો—અહુ જોરથી આમળ્યો—ને કહ્યું: બેસ બેસ ડાહીત્રી ! કાને બનાવે છે ? તારો વર થવાનો હતો તે વળી !

મારી ચતુરાઈ ચાલી નહિ. મેં “હ” કર્યું.

હં—તે—તેના વહેવા થઈ ગયા, સમજી ! ને—ને તું રહી ગઈ ?—એમ કરી વળી પાછા કળાએ મારી પીઠ પર એક ધબ્બો લગાવ્યો.

મેં નાક મચકાડી કહ્યું: હો રહી ગઈ તો—કંઈ તને તો ભારે નથી પડતી ને ?

કળાએ કહ્યું: હવે સાંભળ તો ખરી ! ભારે ને હલકું કરતી. કાતી સાથે થયા તે તને ખબર છે ?

હું કંઈ બોલી નહિ.

કળા બોલી: પેલા શંકરદાસ બહુવાળો ખરો કની, તેની છોકરી ગુલાબ સાથે એના તો ચાંદલા થઈ ગયા. બોલ, હવે તેં શું વિચાર રાખ્યો ?

મેં કહ્યું: ખેલો તું તો વિચાર કર. તું મારાથી ચાર મહિને મોટી છે. ગહેલો વારો તારો છે, કંઈ મારો નથી.

કળા બોલી: ને તો હીકાહીક છે. પણ તારું ચોકડું હવે ગાઠવાઈ જતાં વાર નથી. જો, આમ આવ, કાન ધર, તને કહું.

એમ કરી મને ખૂબ પાસે બેંચી કળાએ મને એક નવી

વાત કરી. તે નવાઈ જેવી તો જરા હતીજ. છતાં સાચી હતી. વાંચનાર માને યા ન માને. પણ સાચી હતી ને સાચી હરી. લીલાધરના વિવાહ ગુલામ નામની છોકરી સાથે થયા હતા. ને મારા વિવાહ—લીલીના વિવાહ ગુલામરાય નામના છોકરા સાથે કરવાની વાટાઘાટ ચાલતી હતી. કળાએ જ મને કહી દીધું કે અધું નક્કી થઈ ગયું છે. મને વાતમાં કુદરતી રીતેજ ખૂબ રસ પડ્યો. છાશ અને પાંતરી ઠેકાણેનાં ઠેકાણે રહ્યાં. અને અમે એ બેનપણીઓ એક ખુણે ઉભી રહીને વાતે ચઢી.

હા, કળાએ મને કહ્યું: ગુલામરાયની સાથે તારું નક્કીજ થઈ ગયું છે.

મેં એને કહ્યું: મારે કાને તો કંઈ અણુમારો પણ નથી આવ્યો !

કળા બોલી: તે તું જાણે. પણ એ ગુલામરાયના કુટુંબ સાથે મારી માને કંઈ આશ્વિનું સગપણ છે અને કોઈ ડોસો મારી જાને મળવા આવ્યો હતો તે વાત કરતો હતો. પણ અલી લીલી ! બીજું પણ તારે જાણવું હોય તો કહું.

શું ?—મેં પૂછ્યું.

તારું સામ્રાજ્ય છે તો પૈસાવાળું, હોં !—કળા બોલી: તારા સમ્રાજ્યનો કંઈ મોટો વેપાર છે. ને ઘેર તોફાર ને ચાકર પુષ્કળ છે. એટલે તારે લીલાવટી જ છે.

મેં મનમાં સહેજ હરખાતાં કહ્યું: હું પોતેજ લીલા એટલે મારે લહેર હોયજને !

કળા બોલી: પણ અલી, આ વાટ ઉંઘો ખરો. લીલાધર લીલીને અદલે ગુલામને પરણે, ને ગુલામ ગુલામને અદલે લીલીને પરણે ! એ તે કંઈ રીતની વાત છે ? ન્યાયની વાત છે ?.....
.....અરે, પણ અલી ! મોટું બહુ થઈ ગયું. પછી તને તારી સાવકી વદશે. જા, જા, ભાગ છાશ લઈને.

એમ કહીને કળા દોડી ગઈ—મને વિચાર કરતી મૂકીને ચાલી ગઈ.

પણ મારાથી વિચાર કરતા ઉભા રહેવાય તેવું નહોતું. આ બધી ઘટમાળ વિશે, ને કેવી રીતે, ક્યારે, કોની દ્વારા વિવાહ થયા હશે, કળા કહેતી હશે તે ખરું હશે કે કેમ, આ નામોની ફેરબદલીમાં શો સંકેત કે અરથ હશે એ બધા વિચારો કરતી કરતી હું છાશ લેવા ગઈ.

બીજે કે ત્રીજે દિવસે મને ખબર પડી, કે કળાએ કહી તે વાત ખરી હતી. ને ગુલાબરાય કે—ગુલાબદાસ નામના છોકરા સાથે મારા વિવાહ થયા હતા અને પેલા લીલાધરના વિવાહ ગુલાબ નામની છોકરી સાથે થયા હતા તે વાત પણ ખરી હતી.

પણ નામોની આ અવનવી રમતથી મને ને બીજાઓને જે રમુજ ઉત્પન્ન થતી હતી, તે આ સંબંધને અંગે હું જે સંસાર-યંત્રમાં જકડાતી હતી તેની ફરતા આગળ કશી વિસાતમાં નહોતી.

એ યંત્રની જટિલતા, એ યંત્રનાં ચક્કરોની ભીંસ મને, હું પહેલે આણે જમવા ગઈ, ત્યારે માત્રમ પડી.

હાય રે ! મારે મા સાવકી હતી, મારે દાદી સાવકી હતી, અને એા વિધાતા, એા નસીબ, મારે તો સાસુ પણ સાવકીજ વેઠવાની હતી ! મારા વરની મા ગુજરી ગયાને ઘણાં વરસ થયાં હતાં. ને પાંચેક વરસ પરજ મારા સસરાજીએ નવું ‘ઘર’ કયું હતું. ને તે, મારી આ સાવકી સાસુ, અત્યારે લગભગ બાવીસ વરસની હતી !

કોઈ માને નહિ એવી વાત છે; સાવકા સહીયારાનો આ અજબ ત્રિવેણી સંગમ ! હા ! નહિજ મનાય એવી વાત છે. પણ...પણ ! એા પ્રભુ ! તું જાણે છે, કે એ વાત ખરી છે.

હા ! મારું આખું જીવન સાવકા—સહીયારાની ઝાળમાં જગી

જવા સરખાયું હતું કે શું ?

મારે માવકી સાસુ હતી એ વાત અત્યાર સુધી મેં કેમ નહિ જાણી હોય તેની મને નવાઈ લાગી. પણ વધુ વિચારે હું સમજી શકી કે એ વાત જાણી જોઈને મારી આસપાસનાંઓએ— મારી સહીયરોએ પણ મને કહી નહિ હોય. જાણતાં તો જાણવાનુંજ છે, તો અત્યારથી એણે (મારે) નાહક મનમાં ત્રાસ ભોગવવાની જરૂર નથી, એવો વિચાર આંધીનેજ એમણે આ વાત છૂપાવી હશે. પણ, અત્યાર, મેં એ વાત જાણી ત્યારે મારા અંતરમાં ખરેખરા ચીરા પડ્યા.

તે મારો વર ?

તેને પણ મેં પહેલે આણે જોયો. મારી નજરે તે મારી ખાતાની સરખામણીમાં તે ખચીત મને કદરૂપો લાગ્યો. પરંતુ નાર છોકરો કન્યા તરફ અને પરંતુ નાર કન્યા વર તરફ જરા કડક ધારણથીજ જુએ છે, અને બીજાઓને સામાન્ય દેખાતો છોકરો કન્યાને વધારે સામાન્ય અથવા કદરૂપો લાગી જાય; અને બીજાને ‘ઠીક’ લાગતી કન્યા પરંતુ નારને સામાન્ય, ખરૂંકે ઉતરતી કાટિની લાગી જાય એ કુદરતી છે. એજ છોકરી સાથે, એને ખોતાને પરંતુ નારની વાત કે વિચાર ન આવતાં હોય તો તે એને કદરૂપી નથી લાગતી. મારી જાણમાં એક કિસ્સો છે તે અહિં લખી દેવાનું મન થાય છે. એ ભાઈઓ હતા. એક મોટો ને બીજો નાનો. એક કન્યાનું માંગું આવ્યું. કન્યાને કદરૂપી તરીકે મોટા ભાઈએ નકારી,—ઉંડ, છદ્દ કરીને. પાંચ છ વરસ વધી ગયાં. એજ કન્યાની, એવીજ નાની બહેન હતી. જાણે એક મગની બે કાડ. જે મોટી કદરૂપી ગણાય, તો નાની કોઈ રીતે રૂપાળીની

ગણતરીમાં ન આવે. છતાં નાના ભાઈએ વાંધો કાઢ્યો ત્યારે મોટો ભાઈ તેની સાથે લઢ્યો ને “આવી સારી છોકરી”ને પાછી વાળવા માટે જંગ મચાવ્યો ને છેવટ તેને તે છોકરીની સાથેજ પરણાવ્યો. દુનિયાનાં કાટલાં આપવાનાં અને લેવાનાં હંમેશ જુદાં હોય છે. માત્ર જગ્ગરમાં નહિ, લગન વિવાહની લેવડદેવડમાં પણ. માણસનું મગજ હંમેશ કુવામાંના દેડકા જેવુંજ હોય છે, ભલે તે પોતાને ગમે તેવો મોટો શક્તિશાળી માને. અમુક ડુંડાળાની બહાર તેની વિચારશક્તિ નથીજ જઈ શકતી—ગમે તેવા મહાન વિચારકની પણ.

આમ—

આમ મને મારો વર ખચીત દેખાવમાં ઉતરતી કક્ષાનો લાગ્યો. એની આંખો મોટી મોટી હતી. રંગ શામળો હતો અને મોંઢા પર શીળીનાં ચાંદાં હતાં. એ દેખાવ મેં જોયો. દેખાવથી વિશેષ મારી જાણમાં ત્યારે કશુંજ આવી શકે એમ નહોતું. પણ એ અને સાવકી સાસુની હકીકત જાણી, ત્યારે હું ખીયેર પાછી ફરી, ત્યારે મારી આંખમાં આંસુ ધસી આવતાં મેં જેમ તેમ રોક્યાં. હું ઘેર આવી.

તે પછી તો મારા દાઝ્યા પર વારંવાર દામ પડતાજ ગયા. જે કોઈ મળવા આવતું તેની આગળ મારી રાધામા મારા આ સંબંધના, મારા વરના, મારા સસરાની જાહોજલાલીના તે મારી સાસુનાં ભારોભાર વખાણ કરતી. તેમ તેમ મારા મનમાં એ બધા વિશે વધારે ને વધારે બળાપો અને ડર ઝામતો જતો. કાઠીઓ જેમ ફરી ખાટી હોય ત્યારે વધારે ને વધારેજ વખાણ કરી ધરાકને ભલામણ કરતો હોય છે, તેમ જાણે આ બાબતમાં થતું હોય એવું મને લાગ્યું, અને મારા મનમાં ને મનમાં હું બળવા ને સૂકાવા લાગી.

મારું ધારવું-ધારવુંજ નહિ, પણ ચોક્કસ માનવું છે કે આપણા હિન્દુ લોકોમાં વિવાહ થયા પછી કન્યા તરતજ સૂકાવા માંડે છે, હંમેશાં કરમાતી જતી દેખાય છે. વર નળજો મળ્યો હોય, સાસરું આણુગમતું મળ્યું હોય ત્યારેજ આવું થાય છે, એમ નથી લાગતું. લગભગ દરેક સંજોગમાંજ. સાસરું સારું મળ્યું હોય ત્યારે પણ કન્યા સૂકાવાજ માંડે છે. આનું કારણ કદાચ જીંદગીમાં અતિશય નાની ઉંમરે ગંભીરતાની છાપ પડવા માંડે છે તે હોય, એવું અને. ‘હવે હું મોટી થઈ’ એ ભાવના મગજ પર વધારે પડતી અસર કરતી હોય એવું પણ હોય. ગમે તે હોય, પણ વિવાહ થયા પછી કન્યા સૂકાવા માંડે છે એ ચોક્કસ છે. લગન પછી એ કરમાવું અટકી જાય છે.

આ ત્યારે સૌને માટેજ હોય, ત્યારે જેના અંતરમાં જ સગડી બળતી હોય, જેને સાસરુંજ નળજું સાંપડ્યું હોય અને પતિ આણુગમતો મળ્યો હોય, તેનું શું ? તેને માટે તો જીંદગી ખારી અનેજ. ને તેનું શરીર પણ લેવાઈ જવા માંડે એ સ્પષ્ટ છે. હું દિન પ્રતિદિન સૂકાવા લાગી.

તે પછી વરસેક રહીને મારાં લગન થયાં. વિવાહ પછી લગન એ નક્કીજ વસ્તુ છેને ? ભાગ્યેજ કોઈક દાખલામાં વિવાહ તૂટવાનો વખત આવે છે; બાકી તો એ મહત્વની બાબતમાં, વડીલો બહુજ મક્કમ હોય છે અને પોતાની ‘આગર’ કદિજ જવા નથી દેતાં.

પણ વિવાહ ને લગન દરમ્યાન મારા આશ્વત્થ્ય જીવનમાં એક વધુ આશ્વત્થ્ય આવી ગઈ. તે વર્ણવ્યા વિના છૂટકો નથી. એ પ્રસંગ જેવો મારે માટે ભયંકર હતો તેવુંજ તેને વિશે લખવાનું પણ ભારે કપરું ને મુઝવનારું છે. પરંતુ લખ્યા વિના છૂટકો

નથી. સહભાગ્યે એ આશ્તમાંથી હું છટકી જવા પામી—અચ્ચી ગઈ. નહિ તો હું અત્યારે જીવતી હોત કે કેમ, અથવા શું થાત તે હું કહી શકતી નથી.

મારા વિવાહ થયા પછી લગભગ ત્રણેક મહિને મારી રાધામાના પીયરમાં એકાએક કાળ પેઠો. રાધામાની મા, તેમનો બાપ, તેમની બહેન, એક પછી એક લાગલાગટ આફ આફ દિવસને અંતરે ગુજરી ગયાં. પરિણામે રાધામાના કલ્પાંતનો અંતે દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. મૂળે તેમનું કુટુંબ ગરીબ હતું. ને તેમાં આ ઉપરાઉપરી આફતો આવી પડવાથી તે તદ્દન પાયમાલ જ રું, લગભગ નષ્ટપ્રાય બની ગયું. કાળના આ પંજમાંથી બચ્યો માત્ર એકજ જણ; એ રાધામાનો કાકાનો છોકરો. તે પણ અનાથજ હોવાથી પોતાના કાકાને ત્યાં—રાધામાને પીયેર રહેતો હતો. પણ ત્યાં સુદ્ધાં આવું ધમસાણુ મચવાથી તે છેકજ અનાથ બની ગયો. તેની ઉંમર લગભગ સત્તર વરસની હતી, એટલે કંઈ બાળક ન કહેવાય. પરંતુ આ મારા સામે ગમે તેવો મોટો માણસ પણ હિંમત ખોઈ બેસે, તો પછી સત્તર વરસના જીવાનનું શું ગજું? પરિણામ એ થયું કે રાધામાનો એ પિતરાઈ ભાઈ અમારે ત્યાં રહેવા આવ્યો. અંતે મારા પિતાએ પણ તેને પોતાને ત્યાં રાખી હામ ઠેકાણે પાડવાનું ને નોકરી ધંધે વળગાડવાનું કબુલ કર્યું. તે સિવાય બીજો ઉપાય પણ કંઈ ન હતો. એટલે આ—મનમોહનની અમારા ઘરમાં એક કાયમી પરોણા તરીકે પધરામણી થઈ. તે વેળા મારા પિતાની દુકાન ચાલતી તો હતી પણ ટશુમશુ દશામાં હતી; છતાં આ મનમોહનને તે દુકાનમાં દાખલ કરી દીધો. ને તે અમારે ત્યાંજ ખાવાપીવા ને રહેવા લાગ્યો. એને સિનેમા જોવાનો બહુ શોખ હતો. મારા પિતાને તો એવી તેવી કોઈ વાતની કુરસદ મળતી

નહિ. મનમોહન પાસે પૈસા તો હોયજ શાના ? પણ તે, ઘણી વાર, ખાસ કરી મારા બાપાજી ન હોય ત્યારે, મારી રાધામા સાથે સિનેમા વિશે વાતો કરતો. માઈ માનવું છે કે, રાધામા મારા પિતાથી છાનામાના એને ગજવા ખર્ચા માટે થોડા ઘણા પૈસા આપતી હતી. અને તેનો ઉપયોગ એ મનમોહન સિનેમા જોવામાં કરતો, તથા પછી તે વિશે ઘરમાં તડાકા હાંકતો. મારી સાથે પણ તે સિનેમા વિશે ઘણી વાર વાતો કરતો અને વખાણ કરતો. અનાથ થઈ પડ્યાથી કે કેમ, પણ રાધામાનો તે એકદમ લાડકો હતો. ને તે તેને ખૂબજ અછો અછો વાના કરતી, ને તેની હોંશિયારી તથા ઘરમાં તેની ઉપયોગિતાનાં વખાણ વારંવાર મારા પિતાજી આગળ, તેમજ બીજા આવ્યા ગયા આગળ ખાસ કરતી. કહો, કે એક જાતનું પ્રચારકાર્યજ ચલાવતી.

પણ એ મનમોહનની 'હોંશિયારી' મને ભારે પડી ગઈ.

તે દિવસે કંઈક કામસર મારા પિતા બહાર ગામ ગયા હતા. મનમોહન બહારના દિવાનખાનામાંજ સામાન્ય રીતે સૂતો હતો. હું રસોડાની પાસેની એક ઓરડી, જેનું એક બારણું દિવાનખાનાની અંદર પણ પડતું, ત્યાંજ સૂતી. માઈ થોડું ઘણું જે ભણવા ગણવાનું આવતું હતું તે પણ ત્યાંજ આવતું હતું. ને તેથી માઈ સૂવાનું પણ ત્યાંજ રહેતું. રસોડાની બીજી બાજુના ઓરડામાં મારા બાપાજી તથા બા સૂતાં.

તે દિવસે સાંજે જ એવું બન્યું કે રાધામા અભડાયાં. રાંધવાનું તો ઘણું ખર્ચું હતું જ કરતી હતી. એટલે તે વિશે કંઈ સવાલ હતોજ નહિ. મેં રાંધ્યું. અમે બધાએ ખાધું. ને પછી મનમોહન બહાર ગયો. તે કહેતો ગયો કે હું લગભગ સાડાનવ-દશ વાગે આવીશ.

એ બહાર ગયો પછી હું ઘરકામ પતાવી મારું વાંચવાનું લઈને બેઠી. ને મારાં રાધામા પોતાનું કંઈ—ગૂંથવાનું કામ લઈને બેઠાં.

પણ લગભગ નવેક વાગે તેમણે કહ્યું: લીલી, મને તો ઉંઘ આવે છે, તે હું સૂઈ જઈ છું. મનમોહન આવે ત્યારે જારણું ઉઘાડજે. હું બોલી: વાર.

પણ જ્યારે જારણું ખખડ્યાં ત્યારે હું પણ અડધી પોણી ઉંઘમાં તો હોઈશજ એમ મને લાગે છે. એકદમ જાગી જઈને મેં જારણું ઉઘાડ્યાં, ને મનમોહનને અંદર લીધો. પછી તરત તેને કહ્યું: તમે દિવાનખાનાનો દીવો ઝીણો કરજે. હું તો સૂઈ જઈ છું.

આ પર કોણ જાણે કેમ, તે એકદમ ખડખડ હસ્યો. આમાં હસવા જેવું શું હતું તે મને સમજાયું નહિ. પણ હું ઉંઘરેટી હતી એટલે એ વિશે મને ઝાઝો વિચાર પણ આવ્યો નહિ. ખરું જોતાં એ મારો સાવકો તો પણ મામો થાય. પણ હું એને મામો કહી શકતી નહોતી ને એવું સંબોધન જ કરવાનું ટાળતી. અમારી ઉંમર વચ્ચે ઝાઝો ફેર નહોતો.—બેએક વરસનો હશે. એટલે પણ મામા શબ્દ મારી જીભેજ ચઢી શકતો નહોતો.

હું તો આટલું કહીને જઈને મારી પથારીમાં સૂઈ ગઈ.

પણ અચાનક—મધરાતે હું જાગી ઉઠી. ઓરડામાં અંધારું ઘેર હતું. પણ મને મારા શરીર સાથે કોઈ કંઈ છેડતી કરતું હોય એમ લાગ્યું. મેં અવાજ ઓળખ્યો, મનમોહનનો. તે ધીમેથી બોલ્યો: ચૂપ, ચૂપ, બોલતી નહિ. એ તો હુંજ છું.

આ—મારો સાવકો મામો !—હાય રે ! એણે મારા પર દાનત બગાડી ! હું નાની નહોતી. એકદમ મેં જોર કરીને જીલંગ મારી, ને હું ઉભી થઈ ગઈ. પછી એકદમ ચીસ પાડી, ને એક ધક્કો મનમોહનને માર્યો.

ચીસ સાંભળીને રાધામા દોડી આવી. મેં દીવો વધાર્યો.

ને—ને કેવી રીતે, ક્યા શબ્દોમાં મેં એ મારી ભયંકર આફ-
તની વાત કરી તે તો અત્યારે મને સાંભરતું નથી. પણ હું
અચ્ચી ગઈ હતી: તદ્દનજ અચ્ચી ગઈ હતી. મેં જેમતેમ અચ્ચકાતાં,
ગમે તે લવારો કરીને રાધામાને વાત કરી. પેલા મનમોહનને
મેં ધક્કો મારેલો તેથી તેને સારી પેઠે વાગ્યું હતું. ને તે પોતાનું
શરીર પંપાળતો ઓ રે, ઓ રે, કરતો હતો.

રાધામાએ આખીય વાતને દાખી દેવાનો પૂરેપૂરો પ્રયાસ
કર્યો. મને કહ્યું: ચાલ, હવે કાંઈને કશું કહેતી કે બોલતી તહિ.
મારી પાસે આવીને સૂઈ જા.

ને, ખરેખર ! વાત દાખી દીધા સિવાય બીજું એમાં થઈ
પણ શકે તેમ શું હતું ? કરવા જેવું પણ શું હતું ? વાત ન
ફેલાય તેમાંજ, આ હિન્દુના સમાજમાં, મારી રક્ષા હતી, મારી
દબલજત હતી, મારી આબરૂ હતી !

અમારા પરણ્યાએ પોતાના પર થયેલા ઉપકારનો આ રીતે
બદલો (!) વાળવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો ! હાય રે, માનવ ! તું દેવ
છે, કે દાનવ ?

પણ એ વાદળું એમ પસાર થઈ ગયું. આવા સંજોગોમાં
ધણી ખરી વાર છોકરાની નાત્રાયકી કરતાં છોકરીની ‘મોટી ઉંમર’જ
વધારે દોષપાત્ર લેખાય છે. અને પછીથી માઆપ તેને કાંઈ પણ
રીતે ઝટપટ પરણાવી દેવાની ફિકરમાં પડે છે. મારી રાધામાને
પણ લાગ્યું કે હવે છોકરી મોટી થઈ ગઈ. તેને પરણાવી દેવી
જોઈએ. આપણે તેને પરણાવી ન દઈએ તો પછી આવું થાયજ
એમ તે મનમાં માનવા લાગી. અને તેનો એ વિચાર બીજાઓ
સાથેની વાતચીતમાં આડકતરી રીતે—છશરા રૂપે પ્રકટ થવા લાગ્યો.
એટલુંજ નહિ, પણ મારા બાપાજી બહારગામથી આવી જતાં

તેમની પાસે એ બાબતમાં તેણે મક્કમ માંગણી કરી કે હવે આવતે માગશર મહિને તો લીલીને પરણાવીજ દેવી. મારા બાપાજીએ “વાર, બેઘશું, બહેવાઈને લખીશું.” એમ કહ્યું. પણ તેટલાથી સંતોષ ન પામતાં તેણે ઉપરાછાપરી રોજજ એ બાબત પર હઠ કરવા માંડી. અને ખાસ ઉભા રહીને બહેવાઈને-એટલે કે મારા સસરાને કાગળ લખાવ્યો.

મારા સસરાનો જવાબ આવ્યો. તેમને કશા વાંધા નહોતો તે બીજા માગશરે મારાં લગ્ન નક્કી થયાં.

તે થઈ પણ ગયાં. હા, કશાંયે વિધન વિના મારાં લગ્ન થઈ ગયાં. આ ગાળામાં ખાસ કશું બન્યું નહિ. તે મારાં લગ્ન, એકંદરે સારી ધામધૂમથી થઈ ગયાં. કેમકે મારા પિતાને હરતકનો એ પહેલો પ્રસંગ હતો. પોતાની પાસે પૈસો હોય કે ન હોય, એ વાત જુદી છે, પણ “છે” એવું બતાવવા સૌ કાંઈ મચ્છે છે. અને ખાસ કરી પોતાની સમૃદ્ધિની છાપ પોતાના જાતિજનો પર પાડવાની આપણા લોકમાં સૌથી વધારે હોંસ હોય છે. એવી છાપ વડે કન્યા માટે ઝટ વર, અને દીકરા માટે ઝટ કન્યા મળે એ હેતુ અસલમાં હોય એમ માની શકાય. પણ હવે તો હેતુ વગર પણ પોતાના જાતિજનો આગળ બડાઈ મારવાની ખાસ ધગશ આપણામાં દેખાય છે. અને અંગેજ મારા પિતાએ મારાં લગ્નમાં સારી પેઠે પૈસા ખર્ચ્યા, હાંડી ઝુમ્મરોવાળો શોભાયમાન માંડવો બાંધ્યો, શીરાપુરીની ન્યાત જમાડી વગેરે ઘણી ધમાલ કરી.

અને હું પરણી! જેટલી અંદર ઝાળ હતી, તેટલો બહાર શોભાનો આપ પામીને હું પરણી.

પરણીને હું સાસરે ગઈ. મારે સાસરે, અલબત્ત, વૈભવ તે

મારો હતો. નોકર ચાકર હતા. રાંધવા માટે પણ રસોઈયો હતો. એટલે મારે કામ કરવાનું તો ઝાઝું નહોતું: મારે કે મારી સાસુને. પણ તે સુખ હતું કે દુઃખ એ એક સવાલ છે. મને તો લાગે છે કે એજ એક મોટું દુઃખ હતું. આવા ઘરનાં દેરાણી જેદાણી કે સાસુ વહુઓનો વખત કામમાં નથી રોકાતો. તેથીજ તેમની વચ્ચે વધારે વિખવાદ અને ટંટો ઉપરિથત થાય છે—નવરાશ અને આળસુ જીવન ખરાં ખોટાં ટીખળ ઉભાં કરીનેજ રસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. એટલે નોકર ચાકર વગરના ઘરમાં આવા માહોમાહિના જયઝા કદાચ ઓછાજ ઉત્પન્ન થાય, એમ હું ધારું છું.

એ ગમે તેમ, હું તો વહુવાર હતી. એટલે મારે તો કંઈ બદલાવું નહોતું. જે હતું તે સહન કરવાનું હતું. મારી સાવકી સાસુ મને દપલા મારે તો તે પણ મારે ખાઈ જ લેવાના હતા. મારે નસીમે, મારા વરજ મારા સસરાના પાટવી કુંવર હોવાથી કંઈ જેદાણીનું સાલ મારે માથે નહોતું. પણ જેદાણી કરતાં સાવકી સાસુ વધારે કપરી એમ મને લાગે છે. સગી સાસુને દેખ હોય તે પુત્રવધુ પ્રત્યેજ—ને તે એકવડોજ. સાવકી સાસુને તો (સાવકા) પુત્ર પ્રત્યે પણ કંઈક અણુગમે હોવાનોજ ને તેની વહુ પ્રત્યે તેથી એવડો અણુગમે. એજ મારી સ્થિતિ હતી.

હું સાસરે રહેતી થઈ ને તરતજ આ બધું મારા અનુભવમાં આવવા લાગ્યું. મારી સાસુને લુગડાંનો બહુજ શોખ હતો. તેની પાસે ચાર પાંચ પેટી ભરીને લુગડાં હતાં. ને એમ છતાં તે હંમેશા નવાં ને નવાં વસાવ્યાજ કરતી. મારા સસરાજીને એ વાતની ઘણી ગીડ હતી. તેઓ પૈસા ખરચવે ઉદાર હતા. તે વાતનું તેમને દુઃખ ન હતું. પણ તેઓ ઘરેણાંના બહુજ પક્ષપાતી હતા. અને ઘરેણાં કરવામાં જરાય આનાકાની ન કરતા; કેમકે લુગડાંમાં ખરચેલું થતે સાવ એળે જાય છે; અને ઘરેણાંનો ખર્ચ તો એક જાતનું

રોકાણુજ છે. આમ આ વાતનો ઝગડો તેમને વારંવાર થતો. પરંતુ તે ઝગડામાં હંમેશાં મારી સાસુજ જીતતાં અને મનમાન્યાં લુગડાં કરાવતાં.

પરંતુ મારી સાસુના એ વસ્ત્રશોખે મારા સસરાજીનો જીવ લીધો. ને—

ને વાંક ઢબ્યો મારા પર !

હોળીનાજ દહાડાની એ વાત છે. તે દિવસે રાત્રે મારી સાસુએ અમારે ત્યાં ગરબા રાખ્યા હતા અને પોતાની ઘણીક બહેનપણી સખીઓને તથા મહોદ્વાવાસિનીઓને નોતરી હતી. અમારી અગામી ઘણી મોટી અને વિશાળ હતી. અને ચાંદરણાંની ઉજ્જળી ચિછાતમાં ત્યાં ગરબા ગાવામાં ખરેખરી મજા આવે તેવુંજ હતું. મારી સાસુને એવા સમારંભો રાખીને મોટાઇ લેવાનો તથા પોતાની દોલત તથા પોતાનાં ચિત્રવિચિત્ર લુગડાંઓનો ભંડાર બતાવવાનો શોખ હતો. એટલે બે ચાર મહિને આવી આવી કંઈ ગોઠવણ તેઓ કર્યા કરતાં. તેમાં આજે તો મારાં લગન પછીની પહેલી હોળી હતી અને મારે સન્નેડે હોળી પૂજવાની ક્રિયા કરવાની હતી, એટલે તે પણ એક મંગળ પ્રસંગ હતો. આ મંગળ પ્રસંગને લઈને અમે—હું, મારી સાસુ ને બીજી એક બે તેમની બહેનપણીઓ લગભગ અપોરે ત્રણ વાગે બહાર નીકળ્યાં. મારી સાસુને માટે બેએક ફેન્સી સુંદર નવાં લુગડાંની ખરીદી કરવા !

અમે ઘણી દુકાને ફર્યાં ને ઘણી ઘણી નવી ભાત જોઈ. એમાં ને એમાં લગભગ દોઢ કલાક નીકળી ગયો. આખરે એક પારસી બાવાજીની મોટી દુકાને એક સરસ, તદ્દન નવી ડીઝાઈનનું બહુજ ફેન્સી લુગડું મારાં સાસુને પસંદ પડ્યું અને તે તેમણે ખરીદ કાઢ્યું. દેવ ભેગો પોઠીયો પૂજાય તેમ મારે માટે પણ, એક સાધારણ

લુગડાની પસંદગી થઈ, ને તે લીધું. તે પછી અમે ઘેર આવ્યાં.
રસ્તે મારાં સાસુજી કહે: લુગડું છે તો મઝાનું, નહિ મંગળાબહેન?
અમારી જોડે મંગળા અને મણિ નામની બે જણીઓ હતી.
મંગળા બોલી: આવી હીઝાઈન હજુ આપણા લોકોમાં તો
કાંઈએ પહેરી નથી. પારસીનું કાણુ જાણુ. આકી વહુ માટેનું લુગડું
યે છે તો ફકકડ !

નવી પરણેતર ઘણા લાંબા સમય સુધી પોતાનું નામ ગુમાવી
એસે છે. તેને માટે સંબોધનમાં ‘વહુ’ શબ્દજ વપરાય છે—જાણું
એ પ્રાણીને વ્યક્તિત્વ ન હોય, એનું નામ ન હોય, એના નામની
મહત્તા કે કિંમત ન હોય. એ કાણુ ?—તો કે વહુ. આ આપણું
સંબોધન જ અતાવી આપે છે કે “વહુ”ના તરફ દરેક જણની
દ્રષ્ટિ કેવી હોય છે. જાણું એ એક નિઃપ્રાણ, નિર્જીવ, જડ વસ્તુ
હોય તેમ બધા એનું વિશેષ નામ રદ કરી દઈ સામાન્ય નામથી
એને સંબોધે છે. હું પણ એ અરસામાં તેવુંજ એક જડ પ્રાણી હતી.

મણિ પણ બોલી: એ તો મહાગવરીબહેન જ આવાં લાડ
લડાવે, હોં બાઈ ! નહિ તો આજના જમાનામાં વળી આટલું બધું
હૈત કઈ સાસુ પોતાની વહુ પર રાખે છે ?

હું તો ‘વહુ’ હતી. મારાથી તો કશું બોધાય તેમ હતું જ
નહિ. મોટેરાંઓની વાતચીતમાં “નાનાં”ઓ તો કદિક બોલી શકે,
પણ “વહુ” તો કદિજ ન બોલી શકે—કદિય દરફ કાઠી ન શકે.

મહાગવરી—મારી સાસુ બોધ્યાં: અરે બાઈ, એ તો આજ
કાલની વહુઓ છે. સાસુને માથે સવાશેર. તે કરતાં આપણે આપણે
માનમાં રહેલાં સારાં.

એવી એવી વાતો કરતાં અમે ઘેર આવ્યાં. અને—

અને ઘેર આવ્યા પછી લગભગ કત્રાક રહીને હું માથે આવી.

અમારો સન્નેડે હોળી પૂજવાનો રચાયલો ક્રમ એથી ભાંગી પડ્યો. તેનું તો કંઈજ નહિ. પણ—

—પણ એ “અપશુકન” પર મારા સાસુએ ભયંકર ચડભડાટ કર્યો. ને પછીના બનાવો પણ એવાજ અન્યા કે એમને દરેક વાતે મારી ઉપર ખાખવાનુંજ કારણ મળે.

લગભગ સાતેક વાગ્યા હશે. મહોદ્વામાં હોળી પૂજવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું હતું. અને કેટલાક તો તેમાંથી પરવારી ગયાં હતાં. એવામાં મારાં સાસુને શોખ થઈ આવ્યો, કે લાવ, ખેતું લુગડું લઈ આવ્યા હોય તે પહેરી તો જોઈ. કેવું દેખાય છે ? ને એની સાથે ચોળી કઈ અન્ધએસતી આવે છે તે પણ વળી જોઈ લેવાય.

મારાં સાસુએ લુગડું ખોલીને પહેરવા માંડ્યું. હું પણ તેજ ઓરડામાં બેઠેલી હતી. અચાનક લુગડા પર એક ડેકાણે મારી નજર પડી, ને હું ચમકીને ખોલી ઉઠી: સાસુજી, સાસુજી, આ લુગડું તો તુકસાની છે !

‘હે ! હાય હાય !’ કરતાં સાસુજી ગભરાઈને ‘તુકસાની’ની તપાસ કરવા લાગ્યાં. એક ડેકાણે—પહેરવાની કળાથી દબાવી ન દેવાય એવાજ ડેકાણે, પાત્રવ પર સામેજ આવે એ રીતે ચપ્પુનો એક કાપ હતો ! બીજે જગ્યાં જોઈનેજ કાંઈએ મૂક્યો હોય એમ લાગે. એ કાપ કેવી રીતે, શા ગાટે, કાણે મૂક્યો હશે, તે તો એ પારસી બાપાજી કાપડીયાને ખબર. પરંતુ મારાં સાસુને તો લાગ્યું કે ભયંકર આશ્ચર્ય આવી પડી. રાત્રે સાડાનવે ગરબા છે. તેને માટે ખાસ નવું લુગડું આપ્યું છે. તેના પૈસા પણ સારી ખેડે આપ્યા છે. ને અત્યારે છેલ્લી થીડીએ તે તુકસાની છે એમ માત્રમ પડે છે ! હાય, હાય ! હવે શું થશે ?

માણસ એ આખરેય તો “મોટું થયેલું બાળક”જ છે, એમાં કશી શંકા નથી. બાળકને ચણા ખાવા આપ્યા હોય ને એ દાણા વધુ જોઈતા હોય તો તે માટે એ મોટું ધમસાણ મચાવી મૂકે છે. જાણે દુનિયાભરમાં એજ મહત્વનો વિષય હોય—એના વિના પ્રત્યક્ષાળ આવી જવાનો હોય તેટલું બધું એને એ દુઃખ મોટું લાગે છે. મોટાં માણસો પણ એવાંજ હોય છે. પોતાના મનનો એક નાનોશો તરંગ ન સંતોપાય તો તેમાંથી પણ એને દુનિયા ઉથલપાથલ થઈ જવાની હોય એમ લાગે છે, અને તે માટે એ ભારે ધાંધલ—ધમાક મચાવી મૂકે છે.

મારાં સાસુજી આ પ્રમાણે આ વિષય પર મહા બબડાટ મચાવી રહ્યાં હતાં. એટલામાંજ અવાજ સંભળાયો: તું ઉપર છે કે ?

એ અવાજ મારા સસરાજીનો હતો. મારાં સાસુજી કપડાં સમારી ઝટ ઉભાં રહ્યાં; ત્યાં તો સસરાજી બારણામાં આવી ઉભા; ને કહેવા લાગ્યા: ભટ તને કંઈ પૂછવા માંગે છે. તું નીચે જાય છે ?

સાસુજી તો તદ્દન રહેલો ચહેરો કરી બોલ્યાં: અરે, શું નીચે જાય, મારું કરમ ! આ જુઓને, મોટી લોથ નીકળી છે તે ?

મારા સસરાજી એકદમ ગભરાઈ ચિંતાતુર બનીને બોલ્યા: શું છે ? શું છે ? શું થયું ?

સાસુજી બોલ્યાં: આ લુગટું હું આજે પહેરવાને માંડ લાવી તે નુકસાની નીકળ્યું ! જુઓને, ખાસ્સો ચપ્પુનો કાપજ મૂકેલો છે !

હેં ? નુકસાની નીકળ્યું ?—કરતા મારા સસરાજી પાસે આવ્યા અને લુગટું હાથમાં લઈ ઉપરનો ચપ્પુનો કાપ જોયો. પછી જરા વારે કહે: કંઈ નહિ, એમાં શું ? એ તો બદલાવી લવાશે. કોને ત્યાંથી લાવી છે ?

અરે, એ બદલી આપે એવો નથી તો—જેજનજી બહેરાને ત્યાંથી લાવી છું.

સસરાજી હસીને બોલ્યા: તને કદાચ દાદ નહિ દે. પણ મારા આગળ એનાથી ગરબડ નહિ થાય. હવે તું ધીરજ રાખ. આજે બીજું પહેરી મૂકજે. કાલે બદલાવી લાવીશ.

સાસુજી બોલ્યાં: ત્યારે વળી કાલ પર શીદ રાખો છે? અત્યારેજ બદલાવી લાવોને, તો મને પહેરવા થાય. અત્યારે તમે કંઈ કામમાં છો?

ના, કામમાં તો નથી. પણ મારું માથું દુઃખે છે. એટલે કાલે જઈ આવીશ.

ના, ના બધશાય ! મારો આજનો તાલ ચુંથાઈ જશે. અત્યારેજ બદલાવી લાવોને. વળી એને ત્યાં આ ભાતનું નંગ પણ બીજું એકજ છે. તે વેચાઈ જાય તો પાનું મળવું મુશ્કેલ છે. તમને પગે પડું, અત્યારેજ બદલાવી લાવો.

મારા સસરાજી અડધા પીગળ્યા હતા. છતાં બોલ્યા: હવે એક દિવસમાં શું ખાટું મોળું થઈ જવાનું છે? એવા તે કયા આટલું મોઢું ખરીદનારા ઘરાક ઘસી આવતા હશે!

પણ મારી સાસુ જીદ લે ને ન જીતે એમ હજી સુધી કોઈ દિવસ બન્યું ન હતું. માથું દુઃખે છે તો લાવો આમ ઘસી આપું પછી જાઓ; ને બહાર ફરવાથી તો ઉતરી ખુદ્દી હવાને લીધે માથું ઉતરી જશે. ઘરમાં રહ્યાં રહ્યાં વધારે દુઃખશે એવી એવી દલીલો કરી—

અને જીત્યાંજ. મારા સસરાજી લુગડું લઈને જતેજ બદલાવવા માટે ગયા. ને—

ને આગળ ત્યારે જીવતા નહોતા ! એમનો લોચોપોચો થયેલો, મોટર તળે ચગદાઈ ગયેલો દેહજ, કેટલેય કલાકે, મહા શોધાશોધ ને તપાસ પછી, પોલિસ દ્વારા, ઇસ્પીતાલમાંથી મળ્યો !

એમનું માથું તો દુઃખતુંજ હતું. ને તેમાં વળી, એમ લાગે છે કે, એમને ક્યાંક ચક્કર આવી ગયાં ને રસ્તે પડી ગયા. પાછળથી ધસારાબંધ આવતી મોટર એમના પર થઈને ચાલી ગઈ. તેમનો દેહ છુંદાઈને લોચો થઈ ગયો. આ ઉપરાંત બીજું શું શું બન્યું હશે તે તો બધી મને ખબર નથી. પરંતુ અમારે ત્યાં હોળી તે હોળીજ થઈ ગઈ. બધો આનંદ ઉલ્લાસ ઉડી ગયો અને રડારોળ ચાલી રહી.

કુદરતે શુંનું શું કરી નાંખ્યું. પણ પરિણામ એ નીપજ્યું કે હું ‘નેસ’ પગલાંની—અપશુકનિયાળ ગણાઈ. હું “માથે” આવી તેથીજ હોળીપૂજા ન થઈ શકી ને તેથીજ “હોળામાતા ખીજ્યાં” ને મારા સસરાજીનો ભાગ લીધો એવું સુદ્ધાં બોલાયું. ડગલે ને પગલે મારો તિરસ્કાર થવા લાગ્યો, વાતવાતમાંથી મારે માટે મહેણું નીપજવા લાગ્યાં. મારી સાસુ એટલું ન જોઈ શક્યાં—દુનિયામાં કોણ જોઈ શકે છે ?—કે પોતે લુગડું બદલાવવાની આકરી જીદ ન લીધી હોત તો આવો પ્રસંગ ન આવત. કોઈક વાર એ વિશે ધશારો એમનાથી થઈ જતો—પણ તે પછી તરત ફેરવી નાંખતાં. “હું મુઠ—” એટલું બોલી અટકી પડતાં. ને આખરે તો ટોપલો મારાં અપશુકનિયાળ પગલાંને માથેજ આવતો. મારે માથે તો જાણે એક જીંદગીનું મહેણુંજ ચોંટયું ! ને—

ને તે માત્ર બૈરાંમંડળનુંજ નહિ, મારા વરનુંયે. તેમનોયે સ્વભાવ વિચિત્ર હતો. આસપાસની વાતોએ તેમના મગજનો કબજો લીધો—લેજ. અને તેઓ પણ વારંવાર મને એ બાબતમાં ટકા કરવા લાગ્યા.

ને ત્યારથી અમારા ઘરમાં વાતાવરણજ એકાએક બદલાઈ ગયું. મારા સસરાજીના દિલની ઉદારતા મારા વરમાં ન મળે સસરાજી ગુજરી ગયા પછી બદલે રજા મળી. બીજા ઘર ખરચે

પર કાપ મૂકવામાં આવ્યો. સ્ત્રીઓને માટે જાતે લુગડાં ખરીદવા જવાની બંધી થઈ. ક્યાં મરદવર્ગ જાંગડ લઈ આવે, તેમાંથી પસંદગી કરવાની, ક્યાં તો ગાંસડી લઈને કાપડીઆનો ગુમાસ્તોજ ખતાવી જાય. તેમાં પણ બહુ ભારે કે રાંઠયાળાં લુગડાં નજ લેવાનાં એવો મનાઈ હુકમ. લુગડાંની પસંદગી થાય ત્યારે મારા વર જાતે દેખરેખ માટે એસે અને અને તેટલાં સરતાંજ લુગડાં પસંદ કરાવે.

ખાવાપીવામાં પણ એટલીજ કચ્છરના વૃગ રાજ થયો. મારા સસરાજી જોટલા ઉદાર હતા, તેટલાજ મારા વર દરેક વાતમાં બહુજ સંકુચિત મનોદશા ખતાવનારા નીકળ્યા. મારા સસરાજીની ઉંડી દીર્ઘ દષ્ટિને અભાવે ધંધા પણ ઓછો થઈ ગયો. તે એ રીતે પણ સંકટામણ વધી ગઈ.

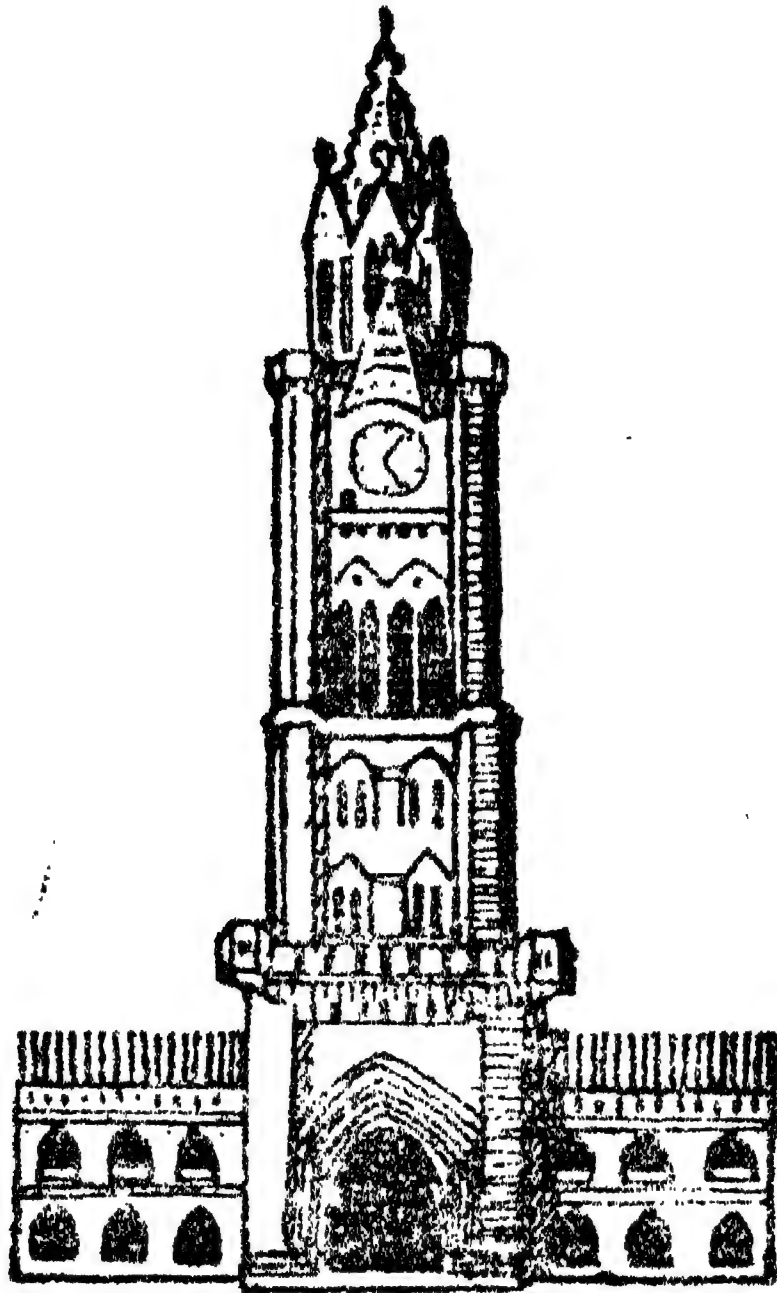
તે એ રીતે આજે પણ હું મારું જીવન વીતાવી રહી છું. મને કશાં સંતાન નથી થયાં. સંતાન હોય તો તેને લાડ લડાવીને, તેના પ્રત્યે વહાવના ઉભરા કાઢીને પણ હું સળગતું હૈયું ઠાંકું. પણ એ મારા નસીબમાં નથી. તેથી પણ મારે રોજની ટપલાખાજ ખાવીજ રહી. ન્યાતમાં રિવાજ નથી એટલે બીજી પરણી લાવવાની તો મારા વરમાં હિંમતજ નથી. છતાં તેઓ બીજે “કરતા” હોય એવો વડેમ તો મને અવારનવાર જાયજ છે. પણ મને હવે એ કશાનું દુઃખ નથી લાગતું. કેમકે મહન કરવાનેજ હું જન્મી છું, એવી મારી ખાતરી થઈ ગઈ છે. નહિ પીયરનું સુખ, નહિ મોસાળનું, નહિ સાસરાનું. ત્રિવિધ. સાવકું સહીયાદ. ન સંતાન-સુખ. ન પતિસુખ. કહો. મારું હૈયું મરી ન જાય, તો શું જીવે ?

હૈયું મરી જાય, પણ તેથી શરીર મરી નથી જતું. તે તો જીવ્યાજ કરે છે ! હાય, લીલી ! તું તો કદાચ જીવશેય ધાણું લાંબું !

રાજબાઇ ટાવર

પારસી
સતીઓ

કિંમત
૦-૬-૦

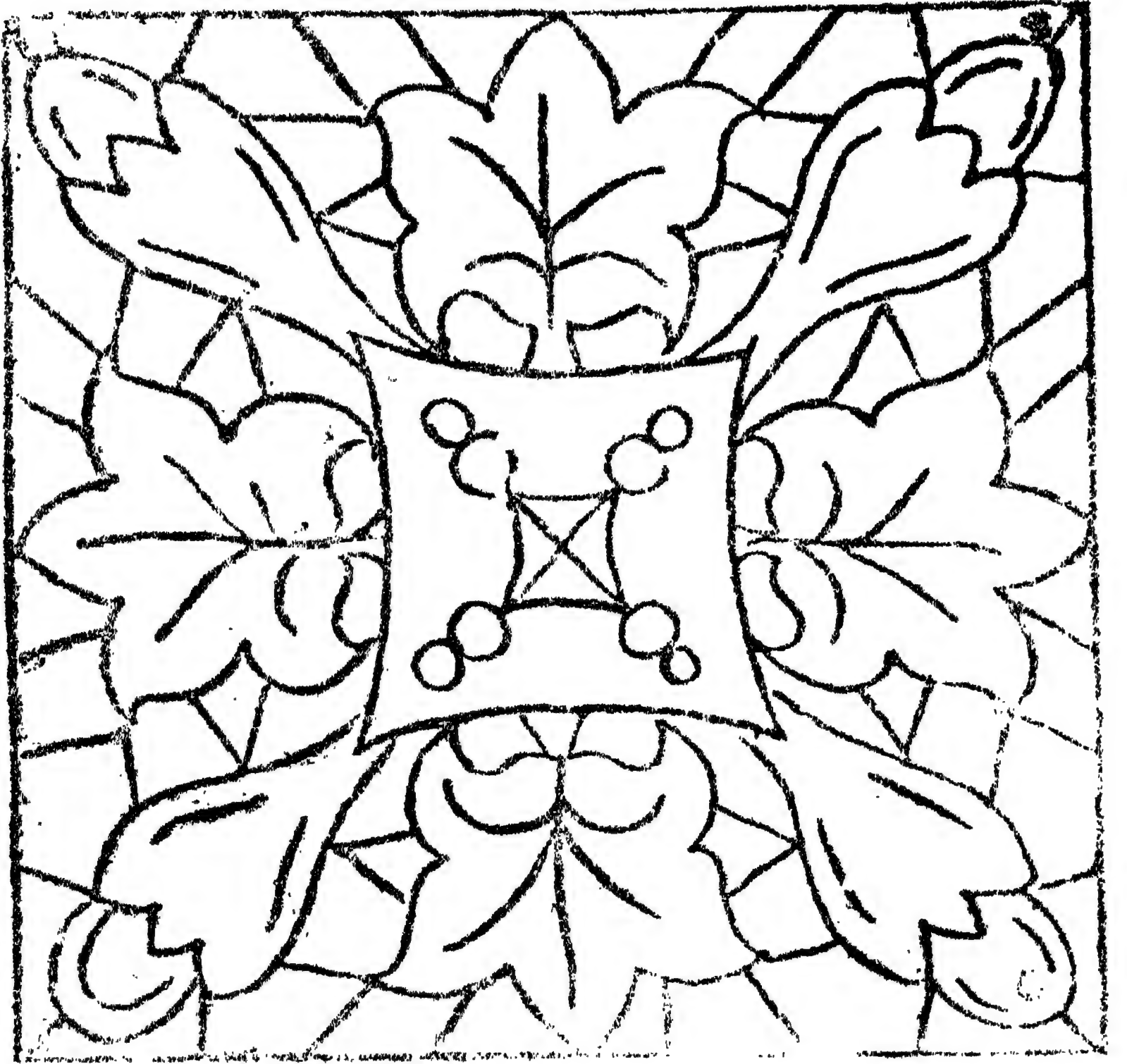

જેની અટારીએથી જંપલાવીને બે પારસી યુવતીઓએ
આપઘાત કરેલો. શા માટે ?

શીલની રક્ષાને ઠાળે.

તેની વાત જાણવા સી સાહિત્ય મંદિરને આઠ
આનાની ટીકીટ ખીડા. ડૉ. કેળાપીઠ સુરત

ભરત ગુંથણ

આ વિષયના પુસ્તકને વખાણના શબ્દોની શો જરૂર છે ? માત્ર દશ આનાની કિંમતમાં આવું પુસ્તક બીજું કોઈ મળે તેમ નથી. એનાથી તમે આપોઆપ ઉપરની બેઠ કળા શીખી જશો. તેર આનાની ટીકીટ બીડી મંગાવો.

સીશક્તિ કાર્યાલય, કેળાંપીઠ, સુરત.

સ્રી-ઉપયોગી પુસ્તકો

સ્રીચક્રિત્ર ગ્રંથમાળા

સંટ પહેલો: ૧ થી ૧૦

- ૧ વંદ્યા — સવિતા જીવાન ગુજરાતની આબેહૂમ મૂર્તિ છે. તેના હૈયાની વેદના ચીતરતી આ ચોપડી એકેએક વાંચકે વખાણી છે. •-૪-•
- ૨ કાફી — શરદ બાબુની કલમે લખાયેલી આ વાર્તા સ્રીઓ માટે સરસ આદર્શ રજુ કરે છે. •-૩-•
- ૩ કાચદામાં સ્રીનું સ્થાન (દરેક સ્રી વાંચે) — હિન્દુ સ્રીનું કાચદામાં કેવું સ્થાન છે, તેના હઠા શા છે ને શા હોવા જોઈએ, પારસી, મુસ્લીમ સ્રીઓને કેવા હક છે વગેરે માહિતીથી ભરપૂર આ ચોપડી ગુજરાતીમાં એકજ છે. દરેક બાપે દીકરીને, માઈએ બહેનને, ને વરે વહુને વંચાવવીજ જોઈએ. •-૩-•
- ૪ અર્ધાંગના — સ્રીઓ અણીને વખતે પુરુષને કેવી રીતે મદદ-

- ગાર બની શકે તેના આદર્શ રજુ કરતી વાતો. ૦-૪-૦
- ૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો (બેટરી)—ધરખટલાની આંટીધુંટી પર અજવાળું પાડનારી આ વાર્તાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન ભાવ પાડે છે. ૦-૬-૦
- ૬ આંધણું—કાડીલી ગુજરાતણુના દેવામાંથી ટપકેલી જીવનની રમુજ, દયામણી, તેમજ આનંદી બાળકનાં ચિત્રો દોરતી આ લોકગીતોની ચોપડી ઘેર ઘેર રાખવા લાયક છે. ૦-૫-૦
- ૭ બલિદાન—આવતી પ્રજાને શરવીર બનાવવા માટે બહેનોમાં આ પરાક્રમની ગદ્ય કવિતાઓનો ખૂબજ પ્રચાર થવો જરૂરી છે. સર અવસરે તેમજ ખાસ કરીને સગર્ભાવસ્થામાં બેટ આપવા જેવી રૂપાળી ચોપડી. ૦-૫-૦
- ૮ ભવાટવી—હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીઓનાં જીવનની દયામણી બાળુ બતાવતી આ સાચી આત્મકથાઓ વાંચતાં આંખ ભીની થશે. ૦-૪-૦
- ૯ મા—વર, વહુ, મા, બાપના પરસ્પર સબંધ પ્રેમાળ અને વહાલસોયા કેવી રીતે બને તેની છણાવટ આ વાતોમાં કરેલી છે. ૦-૪-૦
- ૧૦ જયાના પત્રો—કસોટીમય લગ્ન—વરવહુનું જીવન સુખી કેમ અને તે સમજાવતાં અને વરે વહુ સાથે ને વહુએ વર સાથે કેવી રીતે વર્તવું તેના પર અજવાળું પાડનારા આ કાગળો બહુજ રસીલા છે. ૦-૬-૦

આખો સટ રૂા. ૨-૧૨-૦ને બદલે ૨-૯-૦

સટ બીજો: ૧૧ થી ૨૦

- ૧૧ પતિની પસંદગી—વરવહુ પોતે એકમેકને પસંદ કરે એવા વિચારો ધરાવનારાઓએ આ વાર્તાઓનું ઝુમખું ખાસ વાંચવા ને વંચાવવા લાયક છે. ૦-૪-૦
- ૧૨ લીલીની આત્મકથા—એક દુઃખીયારી બહેનની આ આત્મકથા સાવકા સહીયારાના દુઃખો પર અજબ જેવો નવીન પ્રકાશ પાડે છે. જગતમાં શું આવું થયે છે ?!—એમ આશ્ચર્ય થશે. ૦-૩-૦
- ૧૩ ફેણ—અંગાળનાં ગામડાંઓમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી ખરાબ છે તેનો ચિતાર રજુ કરતી આ વાર્તા ઘણી જ રસિક તથા બોધક છે. ૦-૪-૦
- ૧૪ પારસી વાનીઓ: (શાકાહારી)—લગભગ સો ઉપરાંત ભાતભાતની લસલસતી, લહેજતદાર, માંસમદો વગરની વાનીઓ બનાવવાની સહેલી, ઝટ મમજાવ એવી રીતે આમાં આપેલી છે. ૦-૬-૦
- ૧૫ વિધવા - હિન્દુ સંસારની એ દુઃખદ બાબતની જુદી જુદી નજરે જણાવત કરતી આ ચાર વાર્તાઓમાં ઘણો નવીન પ્રકાશ પાડેલો છે. ૦-૫-૦
- ૧૬ કોને પરણું ?—અભણ ગૌરી ગામડાની છે. બણેલી ઇન્દુ-લેખા શહેરની છે. ગામડાની ગૌરી, ઇન્દુલેખા માટે જે ભોગ આપે છે તે ભોગ ઇન્દુલેખાના પોતાના ભોગ જેટલોજ મહાન છે ? આવી રમણીના હૃદયની ઉત્તમતાનું આ ચિત્ર જેટલું ભવ્ય છે તેટલુંજ રસિક છે. ૧-૪-૦
- ૧૭ સુઘડતા ને સુંદરતા—વાળનું જતન, દાંતનું જતન,

ચહેરાનું જતન, કપડાં અને ધરણી પહેરવાની કળા, તંદુરસ્તી ખીલવીને સુંદર બનાવવાની કરામતની આ ચોપડીનો ભેટો ગુજરાતી ભાષામાં નથી જ. • ૮-૦

૧૮ હાસ્ય કુવારો—શ્રી ‘પ્રસાદ’ની રમુજ સામાજિક વાતોનો આ સંગ્રહ દરેક કક્ષાની બહેનોને અત્યંત રસિક લાગશે અને નિર્દોષ આનંદ આપશે. •-૮-૦

૧૯ ભૂતના ભડકા—શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાની લખેલી આ સુંદર સામાજિક વાતોનો સંગ્રહ સર્વત્ર વખણાયો છે. પૃષ્ઠ બસો. ચિત્રો પત્ર પુષ્કળ આપેલાં છે. ૧-૮-૦

૨૦ વિષવૃક્ષ—બંદિતબાબુની આ ત્રીજી સર્વમાન્ય નવલ-કથા હિન્દુ સંસારી કાયડાઓની છણાવટ બધી જ સરસ રીતે કરે છે. બંગાળામાં ઘેરઘેર વંચાય છે. ૧-૮-૦

આખો સટ રૂા. ૬-૧૦-૦ને બદલે રૂા. ૬-૩-૦

સટ ત્રીજો ૨૧ થી ૩૦

૨૧ હાસ્ય કલાપ—સામાન્ય કોટિનાં માણસો ઓઓ બાળકોને મજા બડબડ હસાવે તેવી, છતાં તફત નિર્દોષ અને નિર્ભય વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ ગુજરાતના હાસ્ય સાહિત્યમાં સારું સ્થાન પામ્યો છે. ૧-૮-૦

૨૨ દેવી ચોધરાણી—પ્રદુસ્ત નામની સાદી સીધી બાળા કેવી રીતે વીરાંતના બને છે તેનો અત્યંત રસિક અને પ્રેરક હેવાલ. મૂળ બંદીત બાબુએ લખેલો છે. ૧-૮-૦

૨૩ વીર રોઝા: (ઠાણું ગુલાબ)—ફ્રાન્સના નવલસમ્રાટ એલેક્ઝન્ડર

ઝાંડર ડૂમાએ લખેલી એક જેલર બાળાના પ્રેમ અને
શ્રાવણની અજબ જેવી પ્રતિહાસ કથા. ૧-૦-૦

૨૪ હાસ્ય ઝરણાં—હાસ્યરસના પ્રસિદ્ધ લેખક શ્રી હરિપ્રસાદ
વ્યાસની આ વાતો આપણા સંસારની બૂની બાબતુ પર
ચાબખા મારતાં મારતાં ખૂબજ કલ્લોલ કરાવે છે.
૧-૮-૦

૨૫ “જરા મ્હા મૂકજો” (હાય આસામ)—રહવારે ને બપોરે
મોજથી પીવાતા મ્હાના પ્યાલાઓના બીતરમાં મ્હાના
ખમોચાઓના મજુરોની જેવી કરણ હાય વસી છે, તેનું
એક મજુરે લખેલું સાચું વાર્તા ૩૫ પાના. જે વાંચીને
સેંકડો માણસોએ મ્હા ત્યજી છે. ૧-૦-૦

૨૬ રાસ રજની: (નવી આકૃતિ)—ગરબા પુસ્તકોની મહા-
રાણી. ૧-૧૨-૦

૨૭ જીવન પલટો—આમાં ત્રણ જુદી જુદી સ્ત્રીઓનું
જીવન જુદી જુદી રીતે મહાસાધ જાય છે તેનું વર્ણન
આલેખતી રસિક ને બોધક વાર્તાઓ આપેલી છે.
૦-૪-૦

૨૮ સુખી ઘર—આપણા ઘરને સ્વર્ગ સમાન સુખી કેવી રીતે
બનાવવું તેના પદાર્થપાઠ ૩૫ ચિત્ર આલેખતી બોધકથા.
૦-૩-૦

૨૯ હરત ગુંથણ—નાની બાલિકાઓ પણ સહેલાઈથી સમજીને
શીખી શકે એવી શૈલીમાં એક અનુભવી પારસી બહેને
લખેલું પુસ્તક, જાતજાતની તરાઈ તેમજ આકૃતિઓ સાથે.
૦-૧૦-૦

૩૦ ચોચાંસીનું ચક્ર—ગુજરાતના એક અનુભવી હાસ્યરસના લેખકે આ પુસ્તિકામાં સ્ત્રીઓને રસ પડે અને સહેલાઈથી સમજાય એવી રીતે સંસારની ગમ્મતભરી વાતો લખી છે.

૦-૫-૦

આખો સટ રૂા. ૯-૧૦-૦ ને બદલે રૂા. ૯-૦-૦

—૦—

સટ ચોથો: ૩૧ થી ૪૦

૩૧ રાજિયા બેગમ—દિલ્હીના ચક્રવર્તી સિંહાસન પર બેસી રાજ્ય ચલાવનારી પહેલવહેલી સમ્રાજીનું જીવનચરિત્ર. લ્હાણો માટે ઉત્તમ છે.

૦-૩-૦

૩૨ ગૃહવિવેક અને બીજી વાતો—આમાંની મુખ્ય વાર્તામાં વિલાયતી અને દેશી સખ્યતા, વરની રીતભાતની તુલના કરેલી છે. બીજી વાર્તાઓ પણ ખૂબ રસિક અને બોધક છે.

૦-૬-૦

૩૩ સખીના પત્રો અથવા સંસારનાં દર્દો—લગ્નની નિષ્ફળતાથી કંટાળી જઈને આપવાત કરવા તત્પર થયેલી એક યુવતિને તેની બહેનપણી પત્રો દ્વારા ખરો માર્ગ સૂઝાડે છે. દરેક માખાપે આ પુસ્તક પોતાની પુત્રીને પરચાવતાં પહેલાં આપવું ઘટે છે.

૦-૮-૦

૩૪ સ્ટવનું શાસ્ત્ર—આ નાનકડી પુસ્તિકામાં પ્રાધમસ સ્ટવ વિશે, તેની રચના, તથા જુદા જુદા ભાગો વિશે સચિત્ર અને વિગતવાર સમજૂતી આપી છે.

૦-૩-૦

૩૫ સ્ત્રી હૃદય—આ નાની સરખી નવલિકામાં સ્ત્રી હૃદયનો સાચો ચિતાર આપેલો છે. એક આદર્શવાદી યુવાન પાછળ

ધૈલી બની જીવન બલિદાન આપનાર વારાંગનાની કથા એકી
એક પુરી કરવી ગમે તેવી છે. ૦-૩-૦

૬ માતૃપ્રેમ અને બીજી વાતો—આ સંગ્રહની મુખ્ય વાત
માં એક માતા પોતાનાં સંતાનને ખાતર શું શું સહન કરી
શકે છે તેનું આદર્શ દષ્ટાંત આપ્યું છે. બીજી વાર્તાઓમાં
પણ ઉત્તમ સ્ત્રી પાત્રોનાં આલેખન છે. ૦-૪-૦

૭ પારસી લગ્નગીતો અને ગરબા—શું પારસી લોકોમાં
બી લગ્ન વખતે ગીતો ગવાય છે? તમે નવાઈ પામશો.
છતાં આ ચોપડી જોશો એટલે ખાત્રી થશે. કેટલાંક ગીતો
તો ખૂબ રમુજી ને આનંદજનક છે. ૦-૬-૦

૩૮ દામ્પત્ય જીવન—સંતતિનિયમન, કસુવાવડ, પ્રતિપ્રેમ
જાળવવાની કળા, શરીર નિરોગી ને સુડોળ રાખવાની કળા
તથા માસિકને લમતી દરેક ફરિયાદો મટાડવાની વિદ્યા—એ
બધુંજ આ પુસ્તકમાં આપ્યું છે. ૨-૮-૦

૩૯ વહેમી પતિ—એક સંસ્કારીક અને સુધારક સુવાન
પોતાની સુંદર અને સુશીલ પત્ની તરફ વહેમાય છે. એ
‘વહેમ’ને કારણે તે પત્નીનો બોગ લે છે. તે પછી માંડો બને
છે એ પાગલની આપવીતીનો કશું અને હૃદયરપર્થી હેવાલ
ગૃહજીવનનો નવોજ કામડો ઉઠેલો છે. ૦-૩-૦

૪૦ આરોગ્ય અને સુખ—આ પુસ્તકમાં દરેક સ્ત્રી પોતાના
કુટુંબની તેમજ પોતાની સુખાકારી કેવી રીતે જાળવી શકે
તેને લગતું જરૂરી જ્ઞાન, દરેક ખાલ સીજોના ગુણદોષ વગેરે
આપેલું છે. દરેક ગૃહિણીએ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.
૦-૬-૦

આખો સદ રૂ. ૫-૨-૦ ને બદલે રૂ. ૪-૧૩-૦

સટ પાંચમે: ૪૧ થી ૫૦

૪૧ સામાજિક વાતો—સંસારના જુદા જુદા કાયડા ઉકેલતી તાદશ વાતો એકી બેઠકે પૂરી કરવી જ પડે તેવી રસિક છે.
૦-૫-૦

૪૨ રજુ વાતો: (શીશકિતની)—આ વાર્તાઓમાંની બહુક આપણા હંમેશના જીવનનાં દસ્તોમાંથી ઉપજીવી છે ને ખૂબ હસાવે તેવી છે.
૦-૪-૦

૪૩ ભણી ભાભી—એક સંસ્કારી સ્ત્રી પોતાના દીવરના અપ-કાર ઉપર ઉપકાર કરી તેને કેવી રીતે નમાવે છે, તેનું સુંદર દર્શાવ આમાં છે. વૈધવ્ય પામેલી આર્થ અબળા પોતાની નીતિ મર્યાદા સાચવીને પ્રમાણિકપણે પોતાનું ગુજરાન કેવી રીતે કરી શકે તેનો પણ બોધપાઠ છે. કિંમત પણ અદૃષ્ટ હોવાથી લ્હાણી કરનારા માટે બહુ જ સવડ બરેલી છે.
૦-૧-૦

૪૪ પતિ પ્રભુ છે—આ ચોપડી પણ લ્હાણી માટે ખૂબ સસ્તી કિંમતે કાઢેલી છે. એમાંની વાર્તા પતિવ્રતની બહુ જ સચોટ છાપ પાડે છે. એક સંસ્કારી પત્ની પોતાના દારૂડિયા ને રખડેલ પતિને વશ કરે છે.
૦-૧-૦

૪૫ માંદગી અને માવજત—ઠરેક સ્ત્રીને આ વિષયનું તો જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ. માંદાની સારવાર સંબંધી ખૂબ ઉપયોગી સૂચનાઓથી આ પુસ્તક ભરેલું છે.
૦-૪-૦

૪૬ વાતણું વગેસર—જાળાઓ સહેલાઈથી બજવી શકે એવું હાસ્યરસિક નાટક.
૦-૧-૦

૪૭ ઘરેણાંનો શોખ—વિમળા નામની એક બોળા છતાં

સૌંદર્યશોખીન બાળાએ પોતાના ઘરેણાં-શોખને લીધે પોતાનો
પતિ જોલમાં જાય એવા સંજોગો કેવી રીતે ઉભા કર્યા તેનો
તાદશ ચિતાર આપતી આ વાર્તા સચોટ અસરકારક છે.

૦-૧-૦

૧૮ પારસી સતીઓ—રાજબાઈ ટાવર પરથી બે પારસી
બહેનોએ પોતાનું શીયળ સાચવવા ખાતર જુસકા મારી
કરેલા આપવાત.

૦-૬-૦

૧૯ એકાદશી—શ્રી સરોજિની મહેતા (એમ. એ.)ની લખેલી
અગિયાર સુંદર સામાજિક વાતો બધીજ નવા સિધ્ધાંતો
રજૂ કરે છે.

૦-૧૧-૦

૨૦ રાણકદેવી—હજાર વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલી મહાન વિભૂ-
તિની આ જીવનકથા અર્વાચીન શૈલીમાં ગુજરાતના
એક ઉત્સાહી સિદ્ધહસ્ત લેખકે બધીજ રસિક લખેલી છે.

૦-૧૨-૦

આખો સટ રૂ. ૨-૧૩-૦ને બદલે રૂ. ૨-૧૦-૦

—૦—

સટ: છટ્ટો ૫૧ થી ૬૦

૫૧ શિવાજીની બા—મહારાષ્ટ્ર વીર શિવાજીને જન્મ
આપી ઉછેરનાર વીર માતાનું રસિક અને પ્રેરણાદાયક જીવન-
ચરિત્ર દરેક બહેને એક વાર અવશ્ય રાંચવું જ જોઇએ.
(તેર આનાની ટિકિટ બીડવી)

૦-૧૦-૦

૫૨ સામુની શિખામણુ—વહેમી માન્યતાઓને લીધે સ્ત્રીઓનાં
જીવનની કેટલી હાનિ થાય છે તેની બોધકથા.

૦-૧-૦

- ૫૩ કાચકાનુ' અજ્ઞાન—એ અજ્ઞાનને લીધે બહેનો પોતાની ટુંકી દોલત ડેવી રીતે ખુએ છે તેની બોધકથા. વ્યાજ ઉપ-
જવવાની જરૂરી માહિતી સાથે. ૦-૧-૦
- ૫૪ નામ વગરની નવલકથા—કપરા સંજોગમાં મૂકાયેલી
એક પારસી બહેનના અનુભવોની રસિક વાર્તા. ડીટેક્ટીવ
રસથી ભરપૂર. ૧-૮-૦
- ૫૫ નારીબિવક—સીએના રોગોની ચિકિત્સા તથા ઉપ-
ચાર વિશેનું પ્રમાણભૂત પુસ્તક. ૦-૪-૦
- ૫૬ માસિક ધર્મ—'અટકાવ' વિશેની ઉપયોગી માહિતીથી
ભરેલો નિબંધ. ૦-૨-૦
- ૫૭ નવા સાથીયા—દિવાળીના દિવસોમાં પોતાનું આંગણું
દીપાવવા માટેના સુંદર અજોડ નમુના આમાં આપ્યા છે.
૦-૨-૦
- ૫૮-૫૯ વીર તારા—(બે ભાગમાં) તોડાની વીરાંગનાનું પ્રેર-
ણાત્મક ચરિત્ર. પૃષ્ઠ ૪૦૦ ગ્લેઝ કાગળ. કુલ ૨-૪-૦
- ૬૦ ગોરમાનાં ગીતો—ગોરોમાં ગવાતાં ગીતોનો સંગ્રહ)
૦-૧-૦
- આખો સટ રૂા. ૫-૧-૦ને બદલે રૂા. ૪-૧૨-૦

— ૦ —

સટ સાતમો: ૬૧ થી ૭૦

- ૬૧ મેડમ ડેમીડા—(નીહિલિસ્ટોના પંજમાં) આ એક રૂશિયન
વાર્તા છે. જેમાં મેડમ ડેમીડા નામની એક સ્ત્રી ધણાંજ
હેરતબરેલાં તેમજ બુદ્ધિ-શ્રાવણનાં કામો કરે છે. ૦-૧૨-૦

૨ સામાજિક વાતો. ભાગ ૨.—લેખક શ્રી રમાકાન્ત દિવેદી.
આમાં આપણા આધુનિક સમાજને સ્પર્શતી અને તેનાં
જુદાં જુદાં દષ્ટિકોણ રજૂ કરતી રસક નવલિકાઓ
આપેલી છે. ૦-૩-૦

૩ ગુણિયલ ગૃહિણી—સારી ગૃહિણી માણુ? પોતે લપકાદાર
સાડી પોશકાં પહેરીને ડેર ડેર ભાષણો કરતી ફરે તે? કે પોતે
આત્મભોગ આપીને પોતાનાં અને પોતાની આસપાસનાંઓને
સુખી કરવા પ્રયત્ન કરે તે? આ પ્રશ્ન સમાજનો સ્વાતંત્ર્ય
પ્રશ્ન છે. તેને વિશે વિચારો જગાડતી આ નાનકડી નવલિકા
ખરેખર વાંચવા અને વંચાવવા જેવી છે. ૦-૧-૦

૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય—સ્વતંત્રતાના અંધ ખ્યાલોમાં જાયડાતી એક
યુવતી આખરે ઠોકરો ખાઈને કેવી રીતે પાછી સાચા માર્ગ
ઉપર આવે છે તેનું આ નવલિકામાં શ્રી રમાકાન્ત દિવેદીએ
સરસ આલેખન કર્યું છે. ૦-૧-૦

૫ દક્ષિણી રાંધણકળા—મહાગાળૂમાં જન્મી રસોઈની વાનીઓ
કેવી રીતે બનાવવી તેનું આ પુસ્તક ગુજરાતમાં વસતી
એક ચતુર દક્ષિણી બહેને લખેલું છે. ૦-૩-૦

૬ સતી જસમા—પતિવ્રતની આતર પ્રાણ આપનારી આ
વીર નારીની જીવનકથા સરળ, સાદી ને રસજરતી બાનીમાં
આલેખી છે. ૦-૬-૦

૭ સંસાર દર્શન—સંસારમાં જગલે ને પગલે અનેક મુંઝવતા
પ્રશ્નો આવી પડે છે. આ પ્રશ્નોને જુદી જુદી નજરે ટુંકી
વાતોમાં નીરખીને વણી લીધા છે. ૦-૬-૦

૮ ભૂમિમાતા-આનંદમઠ—વંદેમાતરમ્ રાષ્ટ્ર ગીતના ઉદ્ભવ
સ્થાન રૂપ નિર્મળ દેશસંક્રિતની અપૂર્વ પ્રેરણા આપતું સ્વ.

આશર શ્રી બંધીમચંદ્રનું લખેલું આ પુસ્તક એકેએક હિંદી
શ્રી પુરુષે વાંચના જેવું છે. નવી આવૃત્તિ ૧-૦-૦

૬૬ બાળવિધવા—બાળવિધવા એ ગુજરાતના હિન્દુ સમાજનું
દયામણું પ્રાણી છે. એના પ્રત્યે દરેક સદેહ્ય માણસ સહા-
નુભૂતિથી જુએ છે. અને ધણીક સંસ્કારી યુવકો તો તેનો
હાથ ઝાલી સુખી કરવાની ધગસ ધરાવે છે. એવી જ બાલિ-
કાઓએ પેતાનો માર્ગ દેવી રીતે કરી લીધો તેનો ચિતાર
આમાં છે. ૦-૨-૦

૭૦ સાચાં સહોદર—બાપ પહેનનાં પ્રેમની અદ્ભૂત ઝાંખી
કરાવતી આ નવલકથા વાંચતા હૃદયને હલમલાવી નાંખે છે.
૧-૮-૦

કુલ શ્રી. ૪-૧૦-૦ને બદલે શ્રી. ૪-૫-૦ પોસ્ટેજ જુદું

~~૨-૦-૦~~

સટ ટમો : ૭૧ થી ૮૦

૭૧ ચેપડા અથવા એક પર બીજી—સુંદર પાત્રાલેખનવાળી
સામાજિક વાર્તા એક પર બીજી પત્ની કરનારને અજબ જેવી
રીતે કેમ નસીયત મળે છે તેનું દર્શાવતું રજુ કરે છે. ૦-૩-૦

અઠવાડિક સ્ત્રી શક્તિ

નાં ગ્રાહક થાઓ

વાર્ષિક લવાજમ શ્રી. ૫-૦-૦

દર રવિવારે બહાર પડે છે.

સ્ત્રી:શક્તિ ઓફીસ

કેળાપીઠ, સુરત

સીશક્તિ અથમાળા વિશે

પ્રશંસાના ઉદ્ગારો.

ભરત ગુંથણુ—વિશે લોકવાણીના તંત્રીજી લખે છે—

આ પુસ્તક ધેર ભરત ગુંથણુ કરતાં અને શાળામાં અભ્યાસ કરતાં બહેનોને સારું માર્ગદર્શક થઈ પડે એવું છે. ભરત ગુંથણુની પદ્ધતિ એમાં સમજાવવામાં આવી છે તે એ પદ્ધતિને સાનુકૂળ ચિત્રો પણ પુષ્કળ આપવામાં આવ્યાં છે...આ પ્રકારનું પુસ્તક બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

સુખી ઘર—વિશે પ્રસ્થાનના તંત્રીજી લખે છે—

શ્રીએને ગૃહિણી તરીકે સ્વમાન રૂજવવાનો, ઘરકામને દીપાવવાનો, સંસ્કારી થવાનો બોધ મળે તેવું સાહિત્ય આ પુસ્તકમાં સુગમ ભાષામાં આપેલું છે.

ભલી ભાભી—વિશે સાપ્તાહિક સુબાઈ સમાચારના તંત્રીજી લખે છે—

આ નાનકડી પેમ્ફલેટ શ્રીએને ઉદારતાનો બોધપાઠ આપવાનું કાર્ય બહુજ સુંદર રીતે કરી શકે તેમ છે...એની લ્હાણી થવી જોઈએ.

પતિ પ્રભુ છે—વિશે સા. સુબાઈ સમાચારના તંત્રીજી લખે છે—

આ ચોપડી પણ લ્હાણી કરવા જેવી છે. એક દારૂડીયા ધણીની શ્રી પોતાના પતિને ખાતર ખૂંચ સંકટો સહન કરે છે. આખરે તે વશ થાય છે તે પોતાની કુટેવો જોડે છે. તે બેહ સુખી થાય છે.

સ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા વિશે

મશાંસાના ઉદ્ભારે

માંદગી અને માવજત—વિશે મુખ્યાં સમાચાર લખે છે—

આપણે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા ને સમાનતા વિશે ગમે તેવી વાત કરીએ, છતાં સ્ત્રીઓમાં જે નૈસર્ગિક કળા છે તેને પુરૂષો કદિ પહોંચી શકવાના નથી. તેમાંની એક કળા તે નર્સીંગ છે— દરેકે દરેકે સ્ત્રીના હાથમાં આ પુસ્તક મૂકાય તો તેથી તેને એ વિષયનું સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ નક્કી છે.

પ્રજાજંધુન તંત્રીજી લખે છે—

ધરમાં સ્ત્રીને માંદાની માવજતનું જ્ઞાન હોય તે હિંદુ સમાજમાં ખૂબ જરૂરનું છે. એ જોતાં તેમની દષ્ટિએ લખાયેલું આ પુસ્તક કીમતી યજ્ઞ પડશે.

રઝિયા બેગમ—વિશે પુસ્તકાલયના તંત્રીજી લખે છે—

આ પુસ્તિકામાં તેરમી સદીની આ સુલતાનાનો સરસ પરિચય આપાયો છે...લેખન શૈલી વખાણવા જેવી છે.

ગૃહવિવેક—વિશે તેઓ લખે છે—

વાર્તાઓ બોધક છે. સ્ત્રીઓ માટે પુસ્તક મઝાનું ને આવકારપાત્ર છે. મહિલા પુસ્તકાલયો જરૂર ખરીદે.

સખીના પત્રો—વિશે લોહાણા હિતેશ્વરના તંત્રીજી લખે છે—

આ ઉપયોગી પત્રમાળાને પુસ્તકનું રૂપ આપી સ્ત્રી સા. મંદિરના સંચાલકેએ વર્તમાન જગતને પોતાની એક ઉણપનું જ્ઞાન આપ્યું છે. આવાં પુસ્તકોનો વધુ પ્રચાર કરવાની સૂચના સચે લેખક તથા પ્રકાશકને અભિનંદન

દેશજંધુ પ્રેસ, સુરત

સ્રી: સક્રિ-ગ્રંથ માળા

૧ વૈદ્યા	૦-૪	૨૧ રાસરજની	૧-૧
૨ કાકી	૦-૪	૨૨ છવનપકરો (વાતી)	૦-
૩ કાવદાનાં મીઠું સમાન	૦-૪	૨૩ મુખી વર (બોધક)	૦-
૪ અર્ધગાના (વાતી)	૦-૪	૨૪ ભરત મુંથાલુ	૦-૧
૫ ગુહચપરથાની વાતો	૦-૬	૨૫ મોપાસીલું ચક્કર	૦-
૬ માયણું (લોકગીત)	૦-૫	૨૬ રડીવા બેગમ	૦-
૭ અસિદાન (ઝેરક વાતો)	૦-૫	૨૭ મુક્તિવેદ	૦-
૮ ખવાટની	૦-૪	૨૮ સમીના પત્રો	૦-
૯ મા (વાતી)	૦-૪	૨૯ રત્નવતું દાગ	૦-૪
૧૦ જયાન પત્રો	૦-૬	૩૦ સી કલપ	૦-૬
૧૧ પાંતની પસંદગી	૦-૧	૩૧ માતૃમિત્ર	૦-૪
૧૨ સીસીની આરમકલા	૦-૪	૩૨ પારસી લગ્ન મીતો	૦-૬
૧૩ કોઈ	૦-૪	૩૩ કાશ્યપ છવન	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૩૪ બહેમી પતિ	૦-૪
૧૫ વિષવા (વાતી)	૦-૫	૩૫ આરોગ્ય અને મુખ	૦-૬
૧૬ કોને પરજી ? (વાતી)	૧-૪	૩૬ સામાજિક વાતો	૦-૪
૧૭ સુલહતા ને સુંદરતા	૦-૮	૩૭ રમુછ વાતો	૦-૪
૧૮ હાસ્ય પુવારો	૦-૮	૩૮ જાલી જાલી	૦-૧
૧૯ જૂતના જાડા (વાતી)	૧-૮	૩૯ પતિ પ્રજા	૦-૧
૨૦ વિષવૃક્ષ	૧-૮	૪૦ માંડગી-માવજત	૦-૪
૨૧ હાસ્ય કલાપ (રમુછ)	૧-૮	૪૧ વાતલું વતેસર	૦-૧
૨૨ દેવી આપરાણી	૧-૮	૪૨ વરેણાનો ગામ	૦-૧
૨૩ ચીર રોઝા	૧-૦	૪૩ પારસી સતીઓ	૦-૬
૨૪ હાસ્ય ઝરણાં (રમુછ)	૧-૮	૪૪ એકાદશી	૦-૧૧
૨૫ "જરા જાડા મુકળે"	૧-૦	૪૫ રાસુકરવી	૦-૧૧

બીજાં પણ એકવીસ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

સંપૂર્ણ સુચિપત્ર માટે જાણો:—શ્રી:સક્રિ, જાગીડ, મુરત

